

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
И.М.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти
Республика юристлар малакасини ошириш маркази**

Виктор АЛИМАСОВ

**КОНФУЦИЙЛИК
ВА
ШАРҚ ДАВЛАТЧИЛИГИ**

**(жамиyat ва давлатни бошқаришнинг
фалсафий-ҳуқуқий масалалари)**

«Фалсафа ва ҳуқуқ» нашриёти

Тошкент-2006

АЛИМАСОВ Виктор. Конфуций ва Шарқ давлатчилиги.
И.М. Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти,
Т.: «Фалсафа ва ҳуқуқ». 2006. 56 б.

Маъсул муҳаррир: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан
арбоби, юридик фанлари доктори,
профессор **Х.Б.Бобоев**

Тақризчилар: юридик фанлари доктори **Р.Ж.Рўзиёв**,
юридик фанлари номзоди, доцент **Н.Н.Норпўлатов**,
фалсафа фанлари номзоди, доцент **А.Кўчқоров**

Илмий муҳаррир: проф. **К.Норматов**

Рисола Конфуций фалсафий-ҳуқуқий ва сиёсий-ахлоқий
карашларининг Шарқ давлатчилигида тутган ўрни тадқиқ
қилинган. Конфуцийликдаги давлатни оқилона бошқариш,
адолатпарвар, инсонпарвар ҳамда хушахлоқ жамият қуриш,
ахлоқ ва қонун, жиноят ва жазо, амалдорнинг иқтидори ва
маъсулияти, бурчи ҳақидаги кўпгина ғоялар ҳукмдорларнинг,
аҳли илмнинг диққатини ўзига жалб этиб келади.

Кўлингиздаги рисола Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий
меросини ўрганишга бағишланган ўзбек тилидаги илк
асарлардан биридир.

Алимасов Виктор
А 50 Конфуцийлик ва шарқ давлатчилиги: (Жамият ва давлатни
бошқаришнинг фалсафий-ҳуқуқий масалалари) / В.Алимасов;
[Маъсул муҳаррир Х.Б.Бобоев]; ЎзР ФА И.М.Мўминов номидаги
фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти, Республика юристлар малакасини
ошириш Маркази.- Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2006. – 56 б.

№ 227-2006
Alisher Navoiy nomidagi
O'zbekiston Milliy kutubxonasi

ББК 87.3 (5 Кит)

Кириш

Хозиргача илм-фан Ғарб динамизми ва илмий-техник каш-фиётларни тараққиёт намунаси деб билади, инсониятни Ғарбга тақлид қилиб яшашга даъват этади. Шубҳа йўқ, Ғарб изланишлари ва ютуқлари цивилизацияга улкан ҳисса қўшди, уларсиз тараққиётни, ҳаётимизни тасаввур қилиш қийин. Шу билан бирга улар кишида такаббурлик, жаҳон ҳамжамияти яқин йилларда ҳал этолмайдиган глобал инқирозларни ҳам келтириб чиқарди. Масалан, Халқаро Ассоциациялар Иттифоқининг 1991 йили эълон қилган ҳисоботига кўра, бугун инсоният 13 мингдан зиёд глобал инқирозларга рўпара турибди.¹ Агар жаҳон ҳамжамияти ушбу инқирозларни бартараф этиш учун ҳар бирига ўн йилдан сарфласа, улардан халос бўлиш учун 130 минг йил зарур бўлади. Инсониятнинг ўзи эса цивилизацияга қадам қўйганига ҳали 6 минг йилдан ошмади!?

Хўш нажот қайда?

Машҳур инглиз тарихчи-файласуфи Арнольд Тойнби цивилизациялар тарихи ва Ғарбнинг «тирик цивилизациялари энг турғун Хитойни ҳам ҳаракатга келтирганини» кузатиб ҳайратли хулосага келади: «Ғарб (бошқа цивилизацияларни-В.А.) турткилаб уйғотишга ва биридан бирини айиришга қодир, аммо у ҳаётни барқарор қилолмайди, халқларни уюштиролмайди», «инсоният ғарб йўлини тутиб сиёсий ва маънавий бирликка эришолмайди».²

Инсониятга эса маданиятни бойитадиган, ўзида ранг-барангликни уйғунлаштирган бирлик зарур. Бундай бирликка Ғарб динамизмини Хитой ёки «Ғарб бўлмаган бошқа маданиятлар»даги анъанавий барқарорлик, муқимлик билан уйғунлаштириш орқали эришиш мумкин. Агар ушбу синтезни амалга оширолса, деб каромат қилган эди А.Тойнби ўтган асрнинг ўрталарида, Хитой «дунёга, инсониятга совға келтирган бўларди».³ Мутафаккирнинг башорати тўғри чикмоқда. Бугун Хитой тарихийлик ва замонавийликни, Шарқ ва Ғарбни, шу пайтгача мунофий қаралган цивилизацияларни ўзида уйғунлаштириб инсониятга тараққиёт модели, нажот йўли бўлиб қолмоқда.

Хитойда «ҳар бир хитойлик конфуцийчидир» деган нақл бор. У конфуцийликнинг ҳар бир хитойлик қалбида, онгида, ҳаёт тарзида ҳанузгача яшаб келаётганидан дарак беради. Чет мамлакатларда Буюк Устоз таълимотига бағишланган йирик тадқиқотлар

¹ Дж. Надлер, Хибно Ш. Мышление прорыва. – Минск, Поптури, 1999. – С.66.

² А. Тойнби Постижения истории. – М.: «Прогресс», 1991. – С.597.

³ Уша жойда. – С.599.



ўтказилган, сон-саноксиз асарлар чоп этилган. Минг афсуски, конфуцийлик ўзбекистонлик тадқиқотчилар эътиборига тушмаган, «халқни бошқаришда алдашдан холи», «бир бутун халқнинг қадимий анъаналари ва ахлоқий принципларини ўзига жо этган» (Вольтер), «кишиларни поклашдек олий эзгуликка ўргатувчи ҳақиқий (улуғ) таълимот» (Л.Н.Толстой)-конфуцийлик билан ҳануз ўзбек ўқувчилари таниш эмас. Ўйлаймизки, қўлингиздаги рисола ушбу бўшлиқни бироз бўлса ҳам тўлдиради, деган умиддамиз.

1-§. КОНФУЦИЙЛИКНИНГ ИЖТИМОЙ-ТАРИХИЙ ВА НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Конфуцийликнинг сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий таълимот сифатида шаклланишига қадимги Хитой, аниқроғи Хуанхэ ҳавзасида эр. авв. XI асрда пайдо бўлган Чжоу подшоҳлиги, унда қарор топган ижтимоий муносабатлар, урф-одатлар, жамият ва давлатни бошқариш анъаналари таъсир этган. Айнан ушбу даврларга келиб одам ибтидоий жамоа тузумига хос анъаналардан, ҳаёт тарзидан кутула ва ижтимоий шахс сифатида тарих саҳнасига чиқа бошлайди. Шу билан бирга унинг ибтидоий-фуқаровий эркинлиги ҳам тугайди, энди у йирик ижтимоий-сиёсий кучлар, институтлар таъсирида давлат фуқаросига айланади. Агар одамнинг эркинлиги ибтидоий жамоа ҳаётига бевосита таъсир этиш имконида намоён ва макон нуқтаи назаридан чекланган бўлса, кейинги тарихий босқичда давлат фуқаросига айланиши билан унинг маконда ҳаракат қилиш доираси кенгайди, аммо эркини, ҳуқуқини сиёсий институтлар белгилаб берадиган бўлди. Аммо бу ҳали шахснинг давлатга мутлақ қарам, қул бўлганини англамайди. В.А.Якобсоннинг қайд этишича, энг қадимги Хитой ва қадимги Хитойда ҳали «эркин, тенг ҳуқуқли фуқаролар» асосий синф эди, «қадимги жамиятнинг тугаши эса... эркин фуқароликнинг тугатилиши билан боғлиқдир».¹

Чжоу (Ғарбий Чжоу) подшоҳлигига Вей дарёси бўйларида деҳқончилик қилиб ҳаёт кечираётган чжоу қабиласи асос солиди. У-ван қабила аъзоларини ўзи атрофида бирлаштириб, кўшни Инь (Шан) подшоҳи Ди Син устига юриш қилади. Ди Син мағлуб этилган бўлса-да, У-ван орқага қайтиб кетади. Бу даврда Инь (Шан) подшоҳлиги йирик давлат, ҳатто «шан цивилизацияси»ни яратган ўлка эди. Умуман қадимги Хитойдаги илк марказлашган давлат, шаҳар цивилизацияси Инь (Шан)да пайдо бўлган. Чамаси У-ван улкан давлатни, ривожланган ижтимоий-сиёсий тузумни бошқаришга тайёр эмас эди, акс ҳолда у осонгина босиб олинган ўлкани, халқни ташлаб кетмасди.

У-ваннинг ўғли Чэн-ван даврида Инь (Шан) подшоҳлиги қайта босиб олинади ва унда янги ҳокимият ўрнатилади. Чэн-ван вилоятларни ўз яқинларига, аёнларига, лашкарбошиларига бўлиб беради, улар орқали марказлашган бошқаришни йўлга қўяди. У

¹ История древнего Востока: От ранних государственных образований до древних империй. –М.: Вост. лит.-ра., 2004. –С.54.



янги ҳокимиятга итоат этмаган шанларни оммавий тарзда кўчириб, тарқатиб юборади ва ўзига хос ассимиляция сиёсатини олиб боради. Босиб олинган ўлкаларни, вилоятларни доимо солиқ тўлаб туришга, маълум тартибда давлат ерларида ишлашга, ҳарбий юришларда қатнашишга мажбур этади. Бундай усуллардан кейинги подшоҳликлар ҳам фойдаланадилар.

Чжоуда ван-хукмдор, подшоҳ, монарх ҳисобланган. У давлатни иерархик бир-бирига сарой аёнлари, амалдорлар, маҳаллий мулк, ер эгалари, назоратчилар, солиқ тўловчилар орқали идора этган. Сарой аёнларининг энг юқориси Цинши-ван бўлган. У «буюк амалдор» деб ҳам аталиб, ҳатто кўшин сардори вазифасини бажарган. Маҳаллий амалдорлар, мулк эгалари (чжухоу) ва назоратчилар (чжуцзянь) бевосита ван (подшоҳ)га итоат этган ва сарой кўрсатмаларини бажарган. Эр. авв. IX асрга келиб назоратчилар-чжуцзянь маҳаллий ҳокимият (вилоят хукмдорлари)дан тайинландиган бўлган. Куйидаги сопол идишларига битилган ван кўрсатмалари буни тасдиқлаши мумкин. «Чу, сенга Чэнчжоу шаҳри мавзеларидаги одамлар ҳамда чжухоу маҳаллий мулк эгаларини назорат қилиш... давво-жанжалларни ҳал этиш ва жазолашни буюраман» (Чу гуй битиги). Бошқа бир ёзувда ван маҳаллий амалдорларни, мулк эгаларини ва назоратчиларни давлат манфаатларига хизмат қилишга, марказлашган бошқариш тартиблари ва талабларига бўйсунушга чақиради. «Сиз, чжухоу маҳаллий мулк эгалари ва юз байсин уруғи аъзолари йиғилган бойликларни ғазнага топширишларинг лозим, сизлардан ҳеч биринг бошқалар бойлигини ўғирлаш учун варварларга қўшилмаслигинг даркор». Бу шунчаки хабар эмас, балки сарой томонидан ўрнатилган идора усулига, марказлашган бошқаришга итоат этишга, акс ҳолда ван жазога тортишга мажбур бўлишига ишорадир. Фақат марказлашган давлатда подшоҳ маҳаллий амалдорларни сарой усулларига итоат этишни, йиғилган солиқларни давлат ғазнасига топширишни талаб қилиши мумкин.

Эр. авв. деярли VIII асргача Чжоу давлатида феодал муносабатлари кузатилмайди, аммо бу Чжоу даврида дехқончилик йўқ эди дегани эмас. Тарихий-археологик қазилмалар ва топилмалар Чжоу давлатида кўплаб сув иншоотлари қурилганидан, қишлоқ хўжалигида асосан тарик, буғдой, шоли ва мева-сабзавотлар етиштириш кенг тарқалганидан хабар беради. Бошқоқли экинлар оилаларнинг бирлашиб, жамоа бўлиб ишлашини тақозо этган. Плугнинг пайдо бўлиши билан ерни яқка тартибда ишлаш имкони юзага келган. Бу эса феодал муносабатларнинг қарор топишини



тезлаштирган. Янги, феодал муносабатларнинг ривожланиши кишилар ҳаётига, давлатни бошқариш усулларига, турмуш тарзи ва дунёқарашига таъсир этмай қолмаган. Буни Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий қарашларида кузатиш мумкин. Масалан, Конфуций феодал муносабатларига қарши бўлган, у олдинги патриархал ёндошишлар, урф-одатлар, бошқариш анъаналарининг тарафдори сифатида фаолият кўрсатган. Тўғри, Конфуций консерватизми, қарашлари кейинги асрлардаги издошлари томонидан даврларга мослаштирилади, модернизациялаштирилади. Аммо Конфуцийнинг ўтмишдан идеал жамият, етук шоҳ, давлат излашга қаратилган «историцизми» (К.Поппер) сақланиб қолган.

Чжоу даврида пул-товар муносабатлари ҳали вужудга келмаган, хизмат ҳақлари натурал товарлар тарзида тўланган. Товар алмаштириш пул муносабатларининг ўрнини босган. Ван амалдорларига хизмат ҳақини ер билан тўлаган. Аммо бу амалдорга ерга хусусий мулк сифатида эгалик қилиш, зарур бўлса, уни сотиш ёки алмаштириш ҳуқуқини бермаган. Унинг ерга эгалик ҳуқуқи чекланган, яъни амалдор ердан олинган ҳосилга, фойдага эгалик қилган, холос. Ван, унинг маҳаллий амалдорлари, назоратчилари ҳада этилган ерни тортиб олиши ва бошқага хизмат ҳақи сифатида бериши мумкин бўлган.

Чжоу даврида аҳолини сиёсий ва этник нуқтаи назардан қатламларга ажратиш, стратификациялаш бошланган. Айрим манбаларга кўра, аҳолини стратификациялаш олдинги Инь (Шан) давлатида ҳам учрайди, демак, Чжоу подшоҳлари мавжуд анъаналарни давом эттирган, чуқурлаштирган. Тўғри, у сиёсий-ҳуқуқий механизмлар билан расмий чуқурлаштирилган воқелик бўлмаган.

Археологик қазилмалар пайтида топилган Чжоу даврига тааллуқли бронза идишларида қуйидаги битикларни ўқиймиз: «И ўлкасидаги ван одамларини... ҳамда қишлоқларини [сенга] совға қиламан; етти дьянлик бо¹, ундаги кишилар... ҳамда эллик эркакни совға қиламан; И ўлкасидан олти юз авомни... ҳамда олти эркакни совға қиламан». Бошқа бир идишда ёзилган: «Мамлакат [ерлари] даги бошқарувчилар [сони]дан тўрт бо, ли² табақасидаги кишиларни, извошчи ва авомдан олти юз, улар устига яна эллик ва тўққиз эркакни; ўзга қабилаларни бошқарувчи, ван табаалари (ванчэнь), ўттиз бо [улар остидаги] ли табақаларидан минг одамни ҳамда яна эллик эркакни ҳада этаман». Кўриниб турибдики, ван

¹ «Бо» – ерни (чамаси ван, давлат ерларини) ишловчи отрядлар, кишилар гуруҳлари.

² «Ли» – давлат рўйхатидаги кишилар.



ўз амалдорларини (сарой аёнларини), маҳаллий мулкдорларни, ерни ишловчилар (бо)ни, табааларни, давлат рўйхатидаги шахслар (ли) ни, оддий кишилар-авомни, извошчиларни, итоат эттирилган ўзга қabila (жун)ларни аҳоли қатламлари сифатида тилга олади. Бундан ташқари шаҳарлардаги ҳунармандлар, савдо-сотик билан шуғулланувчи тижоратчилар, курувчилар, доимий кўшинда хизмат қилувчилар, давлат ихтиёридаги хизматкор оилалар (чэнь), «И халқидан малайлар» (ипу), «халқдан чиққан малайлар» (пу) ҳам мавжуд эдики, Ван юдораси уларнинг ўзига хос интилишлари, фаолият турлари ва манфаатлари борлигини кўрмаслиги мумкин эмас эди. Ван юқоридаги гуруҳлар, қатламларни тилга олса-да, улар ҳали ўзига хос сиёсий-ҳуқуқий мақомга, ижтимоий мавқега эга бўлмаган. Ҳар ҳолда табақавий бўлинишнинг юридик қайд этилганига, қатламларнинг ҳуқуқи белгилаб берилган нормаларнинг ишлаб чиқилганига оид манбалар учрамайди. Шунинг учун ҳам К.В.Васильев, «ушбу ижтимоий-ҳуқуқий бирлашмалар (қатламлар, гуруҳлар-В.А.)нинг мақоми давлат ва зироатчилар ўртасидаги муносабатларнинг характерини ифода этади, аммо зироатчиларнинг шахсан ҳукмдорга наслий итоат этиши эса иқтисодий қарамлик эмас, балки сиёсий муносабатлар натижаси эди»,¹ деб кўрсатади. Бирок, бу қатламлар ўртасида ҳақиқатда ҳам дифференциал фарқлар, белгилар бўлганини, улар ҳуқуқий эмас, балки ижтимоий-ахлоқий регуляция қилинганини инкор этмайди. Конфуцийнинг «хукмдор хукмдор бўлсин, хизматкор – хизматкор» қондаси аслида ушбу ижтимоий-ахлоқий регуляцияни қайта тиклашни назарда тутган. Агар К.В.Васильевнинг юқоридаги фикри бошқа манбалар билан тасдиқланса, асосланса, бизнинг, давлатнинг келиб чиқишида ижтимоий-иқтисодий омиллар, мулкдор ва мулксизлар синфининг келиб чиқиши ҳал қилувчи роль ўйнади, деган қарашдан воз кечишимизга тўғри келади.

Давлатнинг мустақамланиши маълум бир сиёсий-фалсафий доктринага таянади. Давлат ўз доктринасини кишилар онгига синдириш учун бошқариш тизимларини, тарғибий-тарбиявий институтлар ва доғмаларни, урф-одатларни яратади. Чжоу давлатининг сиёсий-фалсафий доктринаси ҳозирги талқиндаги ғоя, концепция бўлмаса-да, халқ ҳаёти ва турмуш тарзи, анъанавий тушунчалари, қарашлари, ахлоқ ва дин ҳақидаги тасавурлари билан боғлиқ эдики, бу унинг ижтимоий-психологик таъсирини оширган.

¹ История древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй. –М.: Вост. лит-ра, 2004. –С.235.



Чжоу давлатининг сиёсий-фалсафий доктринаси, энг аввало Ван ва унинг ҳокимиятини мустаҳкамлашга қаратилган.

Инь (Шан) подшоҳлиги босиб олингач, Чэн-ван ўз ҳокимиятини ўрнатишга ва уни ҳар томонлама мустаҳкамлашга интилиши табиий ҳол эди. Ҳарбий юришлар, у ёки бу ўлкалар (вилоятлар)даги норозиликларни бостириш, марказлашган бошқаришни йўлга қўйиш, хуллас, янги ҳокимиятнинг қарор топиши – Ван ва унинг ҳокимиятини улуғлашни, муқаддаслаштиришни тақозо этган. Тўғри, Чэн-ван бу анъанани ҳам Инь (Шан)дан олган. Инь (Шан) эса Хитой халқининг қадимий-мифологик, космологик тасаввурларига таянган. Масалан, Осмон билан Ер ўртасидаги «абдий уйғунлик» концепцияси энг қадимги Хитойда афсонавий ҳукмдор Фу Си (эр. авв. 2852-2737 йиллар) томонидан саккизта (гексограмма) уч чизиқли (триграмма) белгилар, формулалар тарзида ишлаб чиқилган. Қадимги ёдгорлик «Цзин-фа»да қайд этилишига кўра, хитой жамияти ва давлатини «қонуний яратган символ», Уруғ боши (первопредок) ҳисобланган Хуанди ўзида Осмон ва Ер талабларини, мақсадларини уйғунлаштирган. Чжоу гун гуй идишларидаги ёзувларда Осмон «Кўкдаги ҳукмдор» («Шанди»), Ван эса «Ердаги ҳукмдор» («Сяди») деб аталади. Ҳа, улар мавқеи нуқтаи назардан тенг эмас, Ван «Осмон фарзанди» («Тяньцзи») ҳисобланади, аммо бу ўринда Ваннинг муқаддаслаштирилаётгани, илоҳийлаштирилаётгани аниқдир.

А.Ф.Лосевнинг таъкидлашича, муқаддаслаштирилган, илоҳийлаштирилган илк мифологик образлар, «символ»лар кейинги ижтимоий-тарихий босқичларда «ўз атрибути, шакли ва функцияларини ўзгартириб, янги дунёқарашлар билан моҳиятини бойитиб борган».¹ Давлатнинг йирик ижтимоий-сиёсий, ҳарбий, маъмурий институтга, ҳукмдорларнинг кишилар, халқлар тақдирини ҳал этувчи кучга айланиши билан ушбу мифологик образлар, «символ»лар тарихий шахсларга алмаштирилади, мифологик образларнинг ғайритабиий қудрати ҳам ўша шахсларга кўчирилади. Шу тариқа ҳукмдорни, подшоҳни муқаддаслаштириш шаклланади. Айниқса, янги шаклланаётган давлат ўз асосчисининг фаолиятини, қарашларини, ҳатто бутун ҳаётини илоҳийлаштиришга интилади. Бундай ҳол нафақат Шарқда, шунингдек, Ғарбда ҳам кенг тарқалган.

Конфуций рационал фикрлашга мойил бўлгани учун гексограмма ва триграмма ҳақидаги қарашларни қабул қилмаган. Конфу-

¹ Лосев А.В. Античная мифология в ее историческом развитии. –М.: "Наука", 1957. –С.66.



ций издошлари улардан бахраманд бўлиб, конфуцийликни илоҳий таълимот даражасига кўтаришда фойдаланганлар. Шунинг учун ҳам Ю.К.Худкий гексограмма ва триграммалар жамланган «Ўзгаришлар китоби» («Книга перемен») конфуцийликнинг мумтоз асарлари ичида ва хитой адабиёти библиографияси обзорида биринчи ўринда туради»,¹ деб баҳолаган.

Сиёсий-фалсафий доктрина подшоҳ шахсини, унинг хислатларини илоҳийлаштиришга қаратилган.

Чжоу даврида Ван «осмон фарзанди» сифатида алоҳида сифатларга эга «дунёда ягона киши» деб қаралган. Осмон билан фақат Ван алоқа қила олади, Осмон ҳоҳиши ва ҳукмини (тяньмин) фақат у бажара олади, «тўрт томон»ни фақат у бошқариши мумкин деган тасаввурлар шаклланган. Инь (Шан) ҳукмдори Осмоннинг ҳукмини бажармагани учун У-ван томонидан мағлуб этилди, У-ван ва унинг авлодлари Осмон ҳоҳишини, ҳукмини садоқат билан адо этганлари учун «тўрт томон»ни бошқариш ҳуқуқига эга, бу амалини улар «эзгу куч» («дэ») билан бажаради, деб ҳисоблашган.

Чжоу давлатининг сиёсий-фалсафий доктринасида Ван мулки, ерлари муқаддаслаштирилган, уларнинг дахлсизлигини таъминлаш назарда тутилган. Аслида Ван мулкининг муқаддаслаштирилиши Ван ҳокимиятининг муқаддаслаштирилишидир.

Қадимги халқ маросим кўшиқлари тўплами «Шицзин»да Ван Осмон остидаги нарсаларга, ерларга мутлақ ҳукмрон экани қайд этилади. «Кенг атрофга ёйилган осмон, лекин осмон остида шоҳга тегишли бўлмаган ер йўқ». К.В.Васильевнинг таъкидлашига кўра, «барча ерларни Ванга қарашли қилиб кўрсатиш диний постулат характерига эга ва у асло қадимги хитой давлати ҳуқуқий назарияси Ванни давлат ерларининг мутлақ эгаси ҳисоблаган деб қарашга асос бўлмайди».² Бу фикрда айрим баҳсли масалалар бўлса-да (масалан, Ваннинг ерларни ҳадя этиши ёки ҳадя этилган ерни тортиб олиб бошқага бериши), унда подшоҳ мулкини муқаддаслаштиришга интилиш борлиги тўғри пайқалган.

Чжоу давлати сиёсий-фалсафий доктринаси подшоҳга тақлид қилишга, у шакллантирган анъаналарни, урф-одатларни ва идора усулларини асрашга ҳамда ота-боболарга ҳурмат кўрсатиб, улар изидан боришни тарғиб қилишга ҳам қаратилган.

¹ Шудкий Ю.К. Китайская классическая книга перемен. Ицзин. –М.: «Русское книж. изд.-кое твор.-во», 1993. –С.11.

² История древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй. –М.: Вост. лит.-ра, 2004. –С.216.



Хукмдорга тақлид қилиш, энг аввало унинг кўрсатмалари ва хукмини сўзсиз бажаришни назарда тутган. Ши Юй гуй бронза идишларидаги битикларида қуйидагиларни ўқиймиз: «Юй, сен Осмон фарзандининг фуқароси бўлишинг учун [Ван амрини] ўн минг йил азалий сақлашинг даркор». Ши Ху гуй идишларидаги битикларда эса шаклланган анъаналарни, урф-одатларни асраш, сақлаш уқтирилади: «Мен олдинги ванлар хукмларидаги намуналарга таяниб иш тутаман, сенга ҳам ота-боболаринг лавозимини эгаллашни, отни эгарлашни, санчқини тутишга ва қўшинни етаклашга ўрганишни буюраман». Чжоу даврида қарор топган ушбу тарихий-маданий тажрибалар ва анъаналардан Конфуций унумли фойдаланган.

Юқоридагилардан келиб чиқадиган хулоса шуки, қадимги Хитойда вужудга келган мифологик, космологик ва сиёсий-фалсафий қарашлар кейинги даврларда, айниқса Конфуций яшаган эр. авв. VI-V асрларда жамият ва давлатни бошқаришга оид турли ёндашувлар, концепциялар ва мактабларнинг пайдо бўлишига гамин яратган. Улар Осмон билан Ерни, борлиқнинг қисмларини уйғунлаштириш орқали жамият ва давлатни бошқаришда ҳам уйғунликка эришишни назарда тутган. Ҳатто, Ваннинг, давлатнинг муқаддаслаштирилиши монархни мутлақлаштиришни, унинг фуқаролар устидан яққа хукмронлигини ўрнатишни эмас, балки ижтимоий ҳаётни Осмон ва Ер уйғунлигига мувофиқ барқарорлаштиришни кўзлаган.

Чжоу марказлашган давлати ва Ван ҳокимияти, шахси улуғланган бўлса-да, маҳаллий мулк эгалари, вилоятлар Ванга солиқ тўлаш, давлат ерларида ишлаб бериш орқали ўзининг мустақиллигини сақлаб қолган, улар ўз ерларини, мулкини ҳатто «ҳокимиятни Ван билан бўлишиб идора этишган». Шунинг учун ҳам К.В. Васильев, «Шан ва ғарбий Чжоу «монархия»лари ўзининг сиёсий режимига кўра деспотия таърифига тўғри келмайди»¹, деб ёзади.

Шаклланган анъаналарни, тарихий-маданий тажрибаларни, жамият ва давлатни бошқариш усулларини асраш Чжоу давлати сиёсий-фалсафий доктринасидаги асосий вазифалардан бири эди. Айнан ушбу вазифани Конфуций таълимот даражасига кўтарган ва уни ижтимоий-ахлоқий қарашлар, ёндашувлар билан бойитган.

¹ История древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй. –М.: Вост. лит-ра, 2004. –С.222.

2-§. КОНФУЦИЙНИНГ СИЁСИЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИ

Конфуций (эр. авв. 551-479 йиллар) Хитой халқи ҳаёти, жамияти ва давлатини бошқаришда чуқур из қолдирган сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий таълимот – конфуцийликка асос солган мутафаккирдир. У ўқиш, ёзиш-чизишни билган, хизматчилар тайёрлаш мактаби очиб кўплаб шогирдлар тарбиялаган, етиштирган бўлса-да, бирор асар ёзмаган. Унинг сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий қарашлари шогирдлари томонидан 400 йилдан кейин жамланган «Лунь юй» («Сухбатлар ва мулоҳазалар») тўпламида ўз ифодасини топган. Донишманднинг сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий қарашлари ушбу тўплам орқали ўрганилади.

«Лунь юй» илмий асар эмас. Ундаги фикрлар, афоризмлар Конфуцийнинг жамият ва давлатни бошқаришга, ижтимоий-ахлоқий масалаларга оид жавобларидир. Конфуций ҳам Будда, Пифагор, Сукрот каби ўз қарашларини оғзаки баён этишни маъқул кўрган. Тўпلامда ҳозирги талқиндаги илмий-назарий концепция йўқ, бироқ донишманд яшаган даврда бундай тугалланган асар яратиш ҳали одат эмас эди. Шунга қарамай «Лунь юй»да жамият ва давлатни бошқариш масалалари ижтимоий-ахлоқий ёндашув орқали очиб берилганини, донишманднинг сиёсий-фалсафий қарашларида Осмон ва Ер, подшоҳ (хукмдор), халқ (авом) ва шахс (фуқаро) ўртасидаги муносабатларда уйғунликни таъминлаш асосий ўринда турганини пайқаш қийин эмас. Шунинг учун ҳам баъзи тадқиқотчилар Конфуций ғояларини «ижтимоий-ахлоқий таълимот» деб атайдилар.

Яна бир илмий-методологик аҳамиятга эга нарса шундаки, айрим тадқиқотчилар Конфуцийнинг ижтимоий-ахлоқий қарашларидан вақт ва макон билмас умуминсоний хусусиятлар, белгилар, сифатлар излайдилар. Бу билан улар Конфуцийнинг ахлоқ, одоб, урф-одатлар ҳақидаги фикрлари ҳамма авлодларга, халқларга, даврларга хосдир дейишмоқчи бўладилар. Бизнинг фикримизча, Конфуцийнинг ижтимоий-ахлоқий таълимотида умуминсоний белгилар, шубҳасиз мавжуддир. Бироқ донишманд ўз даврининг фарзанди эканини, у етук подшоҳ (хукмдор), шахс, давлат ва олижаноб киши тўғрисида фикр юритганида энг аввало, патриархал муносабатлар ҳукмрон бўлган даврдаги ижтимоий-ахлоқий тушунчалардан, нормалардан келиб чиққанини эсдан чиқармаслик керак. Барча ахлоқий хатти-ҳаракатлар, ҳатто улар қандай иборалар, мактовлар билан кўкка кўтарилмасин, идеаллаштирилмасин,



барча авлодлар ва даврларга бирдек мос келавермайди. Бу ўринда ижтимоий-ахлоқий хатти-ҳаракатларни кўллаб-қувватлашни мақсад қилиб қўйган позитив концепциянинг мавжудлиги ҳам уни оқлай олмайди.

Хўш, Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий қарашлари нималарда акс этади?

Биринчидан, Конфуций юзага келадиган янги феодал муносабатларга, ушбу муносабатларни қарор топтиришга қаратилган қонунларга, хатти-ҳаракатларга қарши чиқади. Уларнинг ўрнига ўтмишдаги урф-одатларни, жамият ва давлатни бошқариш анъаналарини, субординация алоқаларини қайта тикламоқчи бўлади. У юз бераётган ўзгаришларнинг моҳиятини илғаб олмайди, юзага келган инқирозлардан халос бўлиш йўлларини ўтмишдан қидиради. Бу Конфуций қарашларидаги историцизмдир.

«Урф-одатларсиз, – дейди Конфуций, – эҳтиром безовталика, урф-одатларсиз эҳтиёткорлик – кўрқоқликка, урф-одатларсиз дадиллик – ғалаёнга, урф-одатларсиз тўғрилиқ – дағалликка олиб келади... Мен ўтмишга ишонаман ва уни севаман».¹ Донишманд урф-одатлар ва ўтмиш деганида қадимги Хитой (Ғарбий Чжоу)да шаклланган анъаналарни, афсонавий қаҳрамонлар яшаган «олтин аср»ни назарда тутди. Ушбу урф-одатларни, анъаналарни тиклаш жамият ва давлатни бошқаришни раво қилади, авлодлар ўртасида ворисийликни шакллантиради, кишиларни, авомни юқоридагиларга қарши чиқишдан асрайди. Шу белгилари нуқтаи назаридан ўтмишдаги урф-одатларни қайта тиклаш ижобий аҳамиятга эгадир. Айнан ушбу қарашдан Конфуцийнинг тарихийлигини барча авлодлар учун, кишилар камолоти учун зарур бўлган ахлоқий-маънавий бойлик сифатида талқин қилиш мумкин. Бироқ ушбу бойлик, ёндашиш негизида ўтмишда қолган патриархал урф-одатларни, анъаналарни қайта тиклашга интилиш мавжудлигини ҳам инкор қилиш мумкин эмас.

Иккинчидан, Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий қарашларида ўтмиш билан ҳозирни, келажакни, Осмон билан Ерни, подшоҳ (хукмдор) билан халқ (авом)ни, амалдорлар билан фуқароларни муроасага келтириш, уларнинг манфаатларини уйғунлаштириш, консенсусда яшашини таъминлаш мақсади муҳим ўрин эгаллайди. Конфуцийнинг феодал муносабатларини рад этгани – унинг янги тузумни ва муносабатларни бутунлай рад этгани эмас. Ҳатто, унинг тарихийлиги негизида мутлақ патриархал даврга қайтиш

¹ Мудрецы Поднебесной. – Симферополь, «Реноме», 1998. – С. 82-88.



эмас, балки ундаги зарурий тарихий-маданий тажрибаларни, жиҳатларни қайта тиклаш орқали мавжуд жамият ва давлатни бошқариш усулларини, шахсни ахлоқий юксалтириш йўлларини излаш ётганини унутиб бўлмайди.

Конфуций кулдорлик-патриархал муносабатлари ўрнига феодад муносабатлари қарор топаётган даврда яшади. Маълумки, жамият бир босқичдан иккинчи босқичга ўтаётганида ижтимоий муносабатларда зиддиятлар авж олиши, консерватив қарашлар билан прогрессив интилишлар тўқнашиши табиий ҳолдир. Конфуций ушбу зиддиятларни, тўқнашишларни юмшатишга интилади ва «олтин оралик» («золотая середина»), ҳозирги илмий тил билан айтганда консенсус, ўзаро муроа йўлини тавсия этади. Ушбу йўлни у ижтимоий-сиёсий тузумлар, Осмон билан Ер, подшоҳ (ҳукмдор) билан халқ (авом) поғоналарида тафсив этади.

Ижтимоий-сиёсий тузумлар поғонасига эски кулдорлик-патриархал ва шаклланаётган феодад тузумлари ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириш, бир-бирига яқинлаштириш киради. Чунъю даврида инқиروزга учраётган кулдор-аслзодалар мавқеини кузатар экан донишманд жамиятда ўзаро муроасага келмай, ҳам-жиҳат бўлмай яшаш мумкин эмаслигини пайқайди. Унинг олдинги сулоалар давридаги урф-одатларни, анъаналарни, бошқариш усулларини қайта тиклаш мақсади икки ижтимоий-тарихий босқич ўртасида антогонистик зиддиятларни авж олдириб архаистик турмуш тарзини қарор топтиришни эмас, балки ўзаро муроаса, консенсус орқали аждодларнинг тарихий-маданий тажрибаларидан янги даврда фойдаланишни назарда тутди. Шунинг учун айрим тадқиқотчиларнинг Конфуций «олтин оралик» ғояси ёрдамида авж олаётган синфий зиддиятларни юмшатишга ва ҳалокатга маҳкум кулдорлик тузумини қутқариб қолишга, «чжоу хулқ-атвор қондаларини сифат ўзгаришларидан ҳимоя қилишга интилди»¹ деган фикрлари замонавий ёндашишларга тўғри келмайди.

Осмон билан Ер ўртасидаги алоқалар, подшоҳ (ҳукмдор)нинг «Осмон ўғли» сифатида Ерда «тўрт томон»ни идора этиши негизда илоҳий ва инсоний кучларнинг ўзаро муроасада, камолотда яшашини таъминлаш мақсади ётади. Ушбу камолот «дао», «ли» ва «олижаноб эр» орқали йўлга қўйилади.

«Дао» категориясини фалсафага Конфуцийдан сал олдинроқ дунёга келган, даоизм асосчиси Лао-цзи олиб кирган. Лао-цзи «дао» категориясини табиийлик йўли, «ҳеч қандай куч ишлатмас-

¹ История Китайской философии.—М.: «Прогресс», 1989.—С.75.



дан ҳаракат» деб тафсив этади. Конфуций эса уни комиллик, етуклик, Осмон ҳукмини адо этишда олижаноб киши юрадиган йўл маъноларида ишлатади. Демак, Конфуций «дао» категориясига ижтимоий-ахлоқий мазмун беради. Бу унинг бутун сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий қарашларига мос келади.

«Ли» категориясига махсус адабиётларда ранг-баранг, гоҳо бир-бирига зид таърифлар берилади. Хуллас, «ли» категорияси махсус тадқиқ этишни тақозо қилади.¹

«Ли» категорияси Конфуций афоризмларида «жамиятда бошқарув, урф-одатлар ва нарсалар тартиби», қонунлар, эзгу хулқ-атвор қоидалари, тартиблар, амалларни бажариш йўллари каби маъноларда келади. Ким дао ва ли талабларига мувофиқ жамият ва давлатни бошқарса, у Осмон ва Ердагилар билан камолотда, муросада бўлади. Донишманд назарида ушбу вазифани «олижаноб эр» (етук шахс, комил инсон, подшоҳ – «Осмон ўғли») бажаради, чунки якка у дао ва ли сирларидан хабардор, фақат у Осмон талабларини, иродасини Ерда ўрнатиши мумкин.

Конфуций, дао ва ли тартибларининг бузилиши қатта кўнгилсизликларга олиб келиши мумкин, деб огоҳлантиради. «Агар, – дейди у, – жамиятда бошқариш, урф-одатлар ва нарсалар тартиби ўрнатилмаса, ҳеч нимага таяниб бўлмайди».² Бошқа бир жойда у дао ва ли тартибларининг ўрнатилишига «олижаноб эр», яъни подшоҳ (ҳукмдор), юқори табақалар маъсул эканини таъкидлайди. «Агар тепадагилар жамиятни бошқаришда, урф-одатлар ва нарсалар тартибига амал қилсалар халқ уларга хурматсизлик кўрсатишга журъат қилмайди».³ Мабодо юқори табақа дао ва ли тартибларини севса, қуйи табақа шод бўлса, жамиятда осойишталик ва камолот қарор топади.⁴ Демак, дао ва ли тартибларига итоат этиш ва уларни ерда қарор топтириш орқали нафақат Осмон билан Ер ўртасида, худди шунингдек, жамиятда, кишилар ўртасида ҳам камолот, муроса ўрнатилади. Бу аслида Осмон-Ер, подшоҳ (ҳукмдор)-халқ (авом) поғоналарида камолот, муроса ўрнатиш демакдир. Шунинг учун ҳам ўзаро муроса, камолотни донишманд умр бўйи амал қилиб яшайдиган «сўз», принцип деб эълон қилади.

¹ Радуйе-Затуловский Я.Б. Конфуцианство и его распространение в Японии. –М. Л.: изд. АН СССР, 1947. –С.144.

² Уша жойда. 149-бет.

³ Уша жойда.

⁴ Уша жойда.



Учинчидан, Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий қарашларида Осмон билан Ер ўртасидаги муносабатлар субординация принци- пига қурилгани қайд этилади.

Ерда Осмон иродаси ҳукмрон. Осмон иродасини бажариш Ердаги подшоҳ - «Осмон ўғли»нинг бурчидир. Осмон иродасини билмаган ва унга итоат этмаган олижаноб киши бўлмайди. «Дао қарор топади? Бу осмон иродасига боғлиқ. Дао ҳалок бўлади- ми? Бу Осмон иродасига боғлиқ».¹ Ҳатто «ўлим ва ҳаёт ҳам Ос- мон иродасига боғлиқ, бойлик ва аслзодалиқ ҳам Осмон қўли- дадир».² Кўриниб турибдики, Конфуций Ерни Осмонга, инсонни илоҳий кучга бўйсундиради, ҳатто қарам қилиб қўяди.

Осмонни илоҳийлаштириш аъъанаси Чжоу давридаёқ бор эди. Конфуций ушбу аъъанани давом эттиради. «Олижаноб эр- дейди донишманд, - уч нарсадан қўрқади: у Осмон иродасидан қўрқади, буюк кишилардан ва комил инсонлар сўзларидан қўр- қади».³ Демак, Конфуций «Осмон иродаси» ниқоби билан «буюк кишилар» ва «комил инсонлар» яратиш орқали кишилар ақлу идрокини ушбу кучларга тўла итоат эттиради. Бу эса айрим файласуфларни «Конфуций ўзининг сиёсий қарашларини (дао) Осмон иродасига бутун боғлаб қўяди»⁴, деган хулосага олиб келади.

Тўртинчидан, Конфуций марказлашган давлат тузиш тараф- доридир. Чжоу давлати емирилганидан кейин пайдо бўлган княз- ликлар, маҳаллий ҳукмдорлар ўртасида низолар авж олади, сепар- атизм натижасида қадимги Хитой цивилизациясининг ўчоғи бўл- ган Хэнан ўлкаси Чжэн, Вэй, Чэнь ва Сун, Шаньдун вилояти эса Ци ва Лу князликларига бўлиниб кетади. Бундан ташқари мамла- катнинг шимолий-ғарбий томонидан Цинь, жанубий-ғарбий томон- ларида Чу, Юэ ва У князликлари мустақил давлатларга айланади.⁵

Тўғри, донишманд марказлашган давлат ташкил этиш учун ижтимоий-сиёсий лойиҳаларни, истиқболли дастурларни тавсия этмайди, ислоҳотларни ўтказишни талаб қилмайди. Унинг мушо- ҳадалари – фикрлари подшоҳ (ҳукмдор) билан халқ (авом), амал- дор (хизматчи)лар билан киши (фуқаро)лар ўртасидаги алоқа- ларни, субординация муносабатларини қарор топтиришга қаратил- гандир.

¹ История китайской философии. –М.: «Прогресс»,1989. –С.133.

² Уша китоб. –С.69.

³ Уша китоб. –С.69.

⁴ Уша китоб. –С.68.

⁵ История древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй. –М.: Вост. лит.-ра, 2004. –С.246-247.



Донишманд подшоҳ (хукмдор)га, айниқса амалдор (хизматчи) сўзсиз итоат этиши зарур деб кўрсатади. Амалдор бўлмоқчи Цзи-чанга Устоз дебди: «[Бунинг учун] иккиланиш уйғотадиган нарсаларга эътибор бермай кўп тинглаш зарур, бошқа нарсалар ҳақида эҳтиёт бўлиб гапириш керак, шунда танбеҳ кам бўлади. [Бунинг учун] кўп кузатиш, амин бўлмаган нарсани қилмаслик, қолган нарсаларни эҳтиётлик билан бажариш керак, ана шунда афсус-надомат кам бўлади. Қачон деганларинг кам танбеҳ уйғотса, хатти-ҳаракатларинг кам афсус-надомат келтирса, ана шунда амалдор бўлишинг мумкин».¹ «Агар сиз, – дейди Конфуций, – ўз иқтидорларингизни намоён қила олсангиз [амалдор] бўлинг. Агар намоён қила олмасангиз, ниятингиздан воз кечинг. Агар подшоҳ (хукмдор) хавф остида бўлсаю сиз ёрдам беролмасангиз, агар у йиқилсаю сиз уни кўтаролмасангиз, бундай ёрдамчилардан қандай наф бор?».² Амалдор «хукмдорга хизмат қила туриб, ўз ҳаётини ҳам аямаслиги даркор».³ Подшоҳ (хукмдор) расм-русумларга, урф-одатларга риоя этиб амалдорлардан фойдаланади, «амалдорлар эса садоқат кўрсатиб подшоҳга хизмат қилади».⁴

Донишманд хукмдор (подшоҳ)га садоқат билан хизмат қилишни бурч деб билади. Шунинг учун у бирорта подшоҳ (хукмдор)га зарур бўлмаганидан афсусланади, агар у давлат хизматида бўлганида бир йил ичида катта ўзгаришлар қилиши мумкинлигини надомат билан таъкидлайди.

Конфуций давлат ишларига, лавозимларга адолатпарвар, оқил кишиларни, назарий ва ахлоқий тарбия кўрганларни тайинлашни уқтиради. Ана шунда халқда давлатга нисбатан ишонч уйғонади, бошқаришда маълум бир тартиблар, урф-одатлар, субординация пайдо бўлади. Бошқариш ишларидан яхши хабардор, хуш ахлоқли кишигина давлат ишларини олиб бориши мумкин. «Агар хизматда бўлмасанг, – дейди Конфуций шогирдларига, – давлат ишлари ҳақида гапиришга ҳожат йўқ».⁵ Фақат бошқариш ишларидан хабардор киши субординация принципларига тўла риоя этади ва давлатни мустаҳкамлайди. Аммо бундай «талантларни топиш қийин».⁶

¹ Мудрещы Поднебесной.—Симферополь, «Реноме» 1998.—С.60.

² Уша китоб. —С.137.

³ Уша китоб. —С.55.

⁴ Уша китоб. —С.65.

⁵ Уша китоб. —С.90.

⁶ Уша китоб. —С.91.



Конфуций субординацияни таъминлаш учун урф-одатлар тартибларини, мусикадан фойдаланиш йўлларини, поғоналарнинг бир-бирларига муносабатларини ифода этувчи этикетларни ишлаб чиқади. Ҳеч бир поғона бошқа поғонага тааллуқли урф-одатларни бажариши ёки мусикасини ижро этиши мумкин эмас. Ушбу талаблари учун баъзан Конфуцийни «ислохотчи» деб ҳам аташади. Хуллас, Конфуций сиёсий-фалсафий қарашларини, шахс ахлоқини такомиллаштиришга қаратилган ғояларини марказлашган давлат тузишга, уни мустақкамлашга қаратади. Унинг субординация ҳақидаги «хукмдор хукмдор бўлсин, хизматкор-хизматкор» ғояси ҳам ушбу мақсадга хизмат қилади.

Бешинчидан, Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий қарашлари ижтимоий-ахлоқий тамойилларга қурилгани боис Ғарбдаги институционал ёндашишлардан фарқ қилади. Умуман, конфуцийликда жамият ва давлатни бошқаришда институтлар фаолиятини такомиллаштириш эмас, балки инсонни такомиллаштириш бош ўринда туради. Шунингдек, унинг таълимоти Хан Фэй (эр. авв. 280-233 йиллар) ва бошқа легистлар тавсия этган «қонунлар билан бошқариш» принциpidан фарқ қилади. Қонунлар билан бошқаришда мажбурлаш, зўрлаш элементи бор, шунинг учун у зарур тартиблар ва ҳислатларни кишилар онгига, ҳаётига тез сингдириши мумкин. Бироқ, бу сингдириш кишилар қалбидан, ахлоқидан чуқур жой олмайди. Эзгу амаллар, ахлоқий меъёрлар билан бошқаришда мажбурлаш, зўрлаш ҳолатлари йўқ; у ишонтириш, қайд этиш, панд-насиҳат қилиш, тарбия воситаларига таянади. Шу нуқтан назардан у тез ҳаёт тарзига айланмайди, бироқ, айнан эзгу амаллар, ахлоқий меъёрлар билан бошқариш инсон табиатига яқиндир. Чунки, Конфуций таълимотига кўра, «инсон табиатан очик кўнгил, софдилдир»,¹ у инсонпарварликни, эзгу амалларни ёқтиради ва уларни қўллаб-қувватлайди.

Қонунлар бутун мамлакатга, барча қатламларга жорий этилиши мумкин, эзгу амал, ахлоқ нормалари локал тарқалиш хусусиятига эга. Қонунлар ҳаётни уйғунлаштиради, бундай ҳаётни, жамиятни бошқариш осон, шунинг учун расмий институтлар, давлат қонунлар тарафдоридир. Эзгу амаллар, урф-одатлар ва ахлоқий нормалар моҳиятан ранг-барангдир, шу боис уларни уйғунлаштириш, бошқариш қийин. Ижтимоий-сиёсий институтлар уларни бошқаришга интилади, ўз мақсадларига тўғри келмаган-

¹ Мудрецы Поднебесной. – Симферополь, «Реноме», 1998. – С.79.



ларини сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади. Аммо инсонпарвар ва умумбашарий кадриятлар эъзозланадиган жамиятда қонунлар эзгу амаллар, урф-одатлар ва ахлоқий меъёрларга, ўз навбатида ижтимоий-ахлоқий кадриятларнинг ишлашига хизмат қилади.

Маълумки, Чуңъю даври (эр. авв. V-аср)нинг охирларида феодад муносабатлари реал воқеликка айлана бошлади ва бу воқеликни, янгиликни барқарорлаштиришга қаратилган қонунлар қабул қилинган. Уларда қуддор-аслзодаларнинг имтиёзлари чекланиши битилган.¹ Ушбу ўзгаришлардан норози Конфуций легистларга қарши чиқади. «Агар,-дейди донишманд,-халқ қонунлар ёрдамида бошқарилса ва жазолар ёрдамида халқ ичида тартиб ўрнатилса, халқ улардан қочишга интилади ва ўз қилмишларидан хижолат чекмайди. Агар халқ эзгу амаллар ёрдамида бошқарилиб, хулқ-атвор ёрдамида тартиб ўрнатилса, халқ ўзининг қилмишларидан уялади ва тузалади».² Демак, Конфуций тафсирига кўра, қонунлар халқда зарур эзгу сифатларни шакллантирмайди, тақиқлар эса халқни ўз бурчини адо этишдан қочишга, бўйин товлашга олиб келади. Фақат эзгу амаллар, ахлоқий меъёрлар халқни хижолат тортиб, ўз иллатларидан халос бўлишга ундайди.

Конфуций феодад қонунларига қарши чиқар экан ижтимоий-ахлоқий ҳаётдаги ислоҳотларни «номларни тиклаш»дан бошлаш зарур деб билади. Унинг тафсирига кўра, бошқаришдаги анъаналар, тартиблар бузилган, шу боис кишилар ҳаётдан норози, «исён кўтаришга интилмайдиган киши йўқ». Ҳозир «ҳукмдор ҳукмдор эмас, хизматкор-хизматкор; ота ота эмас, ўғил-ўғил». Шунинг учун «ҳукмдор ҳукмдор бўлсин, хизматкор-хизматкор, ота ота бўлсин, ўғил-ўғил».³ Агар ҳар ким ўз функцияларини, мавқеидаги бурчини бажармаса нафақат ахлоқ, шу билан бирга жамият ва давлатни бошқариш тартиблари ҳам бузилади. «Номлар нотўғри бўлса, – дейди Конфуций, – нутқ қарама-қарши чиқади; нутқ қарама-қарши бўлса, ишлар муваффақиятли бажарилмайди; ишлар муваффақиятли бажарилмаса, хулқ-атвор ва мусиқа равнақ топмайди; хулқ-атвор ва мусиқа равнақ топмаса, жарима ва жазо нотўғри қўлланилади, бу ҳолда халқ нима билан машғул бўлишини билмайди».⁴

¹ История Китайской философии. М.: «Прогресс», 1989. –С.60.

² Уша китоб. –С.58.

³ Уша китоб. –С.47.

⁴ Уша китоб. –С.61.



Конфуций фалсафага ижтимоий-ахлоқий мазмун берар экан инсонийликни, инсонпарварликни улуғлайди. У «инсонийлик» категориясига хурмат-этибор, хушмуомалалик, тўғрилиқ, зийраклик, азият тортиб муваффақиятга эришиш, бошқаларга ёрдам бериш, ахлоқли бўлиш, яқинларни унутмаслик, урф-одатларга риоя этиш кабиларни киритади. Агар киши хурмат-этибор кўрсатса, ундан ҳеч ким қусур қидирмайди, нафратланмайди; агар у хушмуомалали бўлса, бошқалар уни қўллаб-қувватлайди, ўзига рақиб, душман деб билмайди. Агар киши тўғри бўлса, бошқалар унга ишонади, уни ўзига яқин тутайди; агар у зийрак бўлса, муваффақиятларга эришайди, бошқалар унинг муваффақиятларига ғов бўлаолмайди. Мабодо киши эзгу ниятли ва амалли бўлса, ўзи ҳам тинч, осойишта, ёнидагилар ҳам эзгуликка интилиб яшайди. Инсонпарвар подшоҳ (хукмдор) давлатни узоқ бошқаради, халқ фаровонлигини ўйлайди, у зўрлик ишлатмайди. «Ким инсонпарварликка чиндан интилса, у ҳеч қачон бад ишлар қилмайди... Ким инсонийликни севса, ундан юқори нарса йўқ деб [ҳисоблайди]».¹ Демак, инсонпарварлик шахслараро муносабатлардангина иборат эмас, у жамият ва давлатни бошқаришга ҳам тааллуқли воқелиқдир. Тўғри, баъзан Конфуций инсонийликни кичикларнинг катталарга хурмат кўрсатиши деб талқин қилади. Кейин ушбу талқинни подшоҳ (хукмдор) ва халқ (авом), амалдор (хизматчи) ва фуқаро (инсон), давлат ва шахс муносабатларига кўчиради, натижада юқори табақа (бошқарувчилар) билан қуйи табақа (бошқарилувчилар) ўртасида ака-ука ёки ота-бола муносабатларига ўхшаш муносабатлар шаклланиши зарур, деган хулоса келиб чиқади. Давлат билан шахс ўртасида бундай муносабатларнинг бўлишини тасаввур қилиш қийин. Қандай бўлмасин, жамият ва давлатни бошқаришда инсонийлик, инсонпарварлик тамойилларига таянишга даъват конфуцийликдаги олижаноб фазилатдир.

Олтинчидан, Конфуцийнинг сиёсий фалсафасидаги подшоҳ (хукмдор) ҳақидаги фикрлар, таъкидлаш жонзки, бугун Шарқ давлатчилиги учун концептуал аҳамиятга эга. Подшоҳ (хукмдор) образи конфуцийликда изчил яратилган, унга оид фазилатлар ҳақида илмий-назарий ва ижтимоий-амалий аҳамиятга эга қарашлар шаклланган. Бу қарашлар Марказий Осиё ва Евроосиёда ҳам тарқалган, маълум бир концепцияларни, моделларни, истиқболли ғояларни яратишга туртки бўлган.

¹ Мудрещи Поднебесной. –Симферополь, «Реноме» 1998. –С.68.

3-§. КОНФУЦИЙНИНГ «ИДЕАЛ ПОДШОҲ (ХУКМДОР)» ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

«Лунь юй» тўпламида Устознинг давлат хизматчилари бўлишга тайёрланаётган шогирдларига ўғитлари жамланган. Шунинг учун «Лунь юй»даги ҳар бир фикр, афоризмни жамият ва давлатни бошқариш, подшоҳ (хукмдор) – амалдор (хизматчи) – фуқаро (шахс) тизимида қараш, талқин қилиш мумкин. Аммо мутафаккирнинг подшоҳ (хукмдор), унинг фазилатлари ва амаллари ҳақида ҳам фикрлари борки, бу ўринда айнан ушбу мушоҳадаларга эътиборимизни қаратамиз.

Конфуций назарида подшоҳ (хукмдор) энг аввало «Осмон ўғли». У Осмон иродасини Ерда, ўз фуқаролари ичида амалга оширади. Осмон Ердагиларга ёмонлик истамайди, аммо Коинотда камолотнинг барқарор бўлиши учун кишилар Осмон иродасига бўйсунishi ва Унинг талабларини бажариши зарур. Бу талаблар Ер, кишилар манфаатларидан бегоналашган, ғайриинсоний манфаатлар эмас. Осмон остида ўзаро мурасага, камолотга келмай туриб Осмон билан мураса ва камолотга келиб бўлмайди. «Осмон иродасини билмай олижаноб эр (подшоҳ, хукмдор-В.А.) бўлиш мумкин эмас».¹ Шунинг учун ҳам донишманд подшоҳ (хукмдор)ни «Осмон ўғли» дер экан, унга алоҳида маъсулият юклайди. Подшоҳ (хукмдор) «туғма билимларга эга бўла туриб, бошқалардан юқори туради».² Ушбу тафсивда Конфуций подшоҳ (хукмдор)ни туғма талантга, илоҳий сифатларга эга деб қараганини сезиш мумкин. Лекин Конфуций реал фикрлашга мойил мутафаккирдир, шунинг учун у подшоҳ (хукмдор)га илоҳий сифатларни ёпиштирмайди. Донишманднинг подшоҳи (хукмдори) «Осмон ўғли» бўлса-да, Ердагиларнинг ғами, ташвиши билан яшашга маъсул инсондир.

Қандай қилиб давлатни бошқариш мумкин, деган саволга донишманд бунинг учун «беш бебаҳо сифат» зарур деб кўрсатади. Улар эзгуликда исрофгар бўлмаслик, меҳнатга мажбур эга туриб нафрат уйғотмаслик, истакларда зикна бўлмаслик, улуг бўла туриб мағрурлик қилмаслик, ҳурмат уйғота туриб бағритош бўлмасликдан иборатдир.³ Конфуций ушбу сифатларга халқ учун фойдали нарсаларни амалга ошириб, наф келтиришни, халқни қурби етадиган ишларга жалб этишни (агар шундай қилинса, халқ нафратланмайди), юқори ва қуйи қатламлардаги кишиларни бир-

¹ Мудрецы Поднебесной. –Сямферополь, «Реноме», 1998. –С.158.

² Уша китоб. –С.139.

³ Уша китоб. –С.158.



биридан айирмай олижаноблик кўрсатишни, олижаноб бўлиб кишиларга муносабатларда жаҳл (қаҳр) кўрсатмасликни, кийим ва бош кийимини тартибда сақлаб, халқда хурмат уйғотиш ва бошқаларни киритади. Худди шунингдек, Конфуций тўртта сифат подшоҳ (хукмдор)га мутлақ тўғри келмаслигини уқтиради. Уларга халқни ўқитмай, ўргатмай уни ўлдириш (бу ёвузликдир), огоҳлантирмай қилган ишидан халқдан норози бўлиш (бу дағалликдир), аввал шошмай бажаришни айта туриб ишни тез якунлашни, охирига етказишни талаб этиш (бу зўравонликдир), тақдирлашни ваъда қила туриб уни қилмаслик (бу зикналикдир) киради.¹

Конфуций давлатни бошқаришда маълум бир принципларга асосланиш зарурлигини қайд этади. У ушбу принципни «тўғри принциплар» деб атайди. «Давлатда тўғри принципларга амал қилинса, тўғри гапириш ва тўғри ҳаракат қилиш мумкин. Давлатда тўғри принциплар амалга оширилмаса, тўғри ҳаракат қилиш мумкин, аммо эҳтиёт билан гапирилади».² Шунинг учун подшоҳ (хукмдор) олижаноб киши сўзларида ҳеч қандай нотўғри нарса бўлмаслиги лозим.³

«Агар [юқоридагиларнинг] шахсий амаллари тўғри бўлса, ишлар, буйруқ берилмаса-да, амалга ошаверади. Агар [юқоридагиларнинг] шахсий амаллари нотўғри бўлса, буйруқ берилган бўлса-да, [халқ] итоат этмайди».⁴ Кўриниб турибдики, Конфуций подшоҳ (хукмдор)ни «тўғри принциплар» билан, тўғри яшаши зарур деб билади.

Албатта, тўғри яшашни ёки «тўғри принциплар»ни турлича талқин қилиш мумкин. Ҳатто жиноятчилар ва қонунбузарларнинг ўз хатти-ҳаракатларини оқловчи принциплари бор. Мутафаккирининг қисқа тафсивлари, афоризмлари «тўғри принциплар»ни чуқурроқ англашга имкон бермайди, аммо метафизик мушоҳада ва ижтимоий-ахлоқий концепция нуқтаи назаридан улар тагида қандай маъно ётганини сезиш мумкин.

Конфуций подшоҳ (хукмдор) ўз мавқеи ва бойлиги билан керилмаслиги, такаббуриликка берилмаслиги, ортиқча сарф-харajatлар билан бошқаларга салбий таъсир кўрсатмаслиги, поэзия ва мусиқани билиши, аждодлар урф-одатларини асраши, Осмон ҳукмига итоат этиши, мудом «кичик одамлар» ахлоқини, хулқ-атворини тўғрилаб бориши керак, деб билади. Подшоҳ (хукмдор)нинг шахсий ибрати ва инсоний фазилатлари бу борада барчага наму-

¹ Мудрецы Поднебесной. –Симферополь, «Реноме», 1998. –С.157.

² Ўша китоб. –С.122.

³ Ўша китоб. –С.116.

⁴ Ўша китоб. –С.117.



надир. «Ўзин Кан-ци сўрабди: – Бошқаришнинг моҳияти нимада? Устоз жавоб қайтарибди:–Бошқариш-бу тўғирлашдир. Агар сиз тўғрилиқ борасида ибрат кўрсатсангиз, ким ҳам нотўғри қилиқларга журъат этарди?»¹ Бошқа бир жойда у Ци-лу (шогирди)нинг «подшоҳ (хукмдор) бўлиш нимани англатади» деган саволига «Ўзи намуна бўлиб бошқаларни кўзғотишдир» деб жавоб беради. Бу ўринда у энг аввало кишиларда инсонийликни, эзгу амалларни, хуш ахлоқни тарбиялашни назарда тутати. Подшоҳ (хукмдор) энг аввало ўзининг фуқароларини, қуйидагиларни тарбиялаши керак. «Фуқаросини тарбияламайдиган подшоҳ (хукмдор) тўғри подшоҳ эмас»².

Конфуций «олижаноб эр», деганида юқори табақага мансуб кишиларни, шу жумладан, подшоҳ (хукмдор)ни ҳам назарда тутати. Шунинг учун «олижаноб эр» ва подшоҳ (хукмдор) категориялари ўртасидаги фарқларни асарда ажратиш қийин. Бу эса Конфуцийнинг подшоҳ (хукмдор) ҳақидаги фикрларини ойдинлаштиришга халақит беради. Гоҳ олижаноб киши билан подшоҳ (хукмдор)га оид сифатлар ёнма-ён, аралаш келади. Агар Конфуцийнинг хукмдор (подшоҳ)га юқори табақа деб қараганидан, билганидан келиб чиқсак, олижаноб эрга тааллуқли сифатлар подшоҳ (хукмдор)га ҳам тааллуқли деб қарашимиз лозим.

«Олижаноб эр, – дейди Конфуций, – тўққиз нарса ҳақида ўйлайди: аниқ кўриш, тиниқ эшитиш, хушмуомалали бўлиш, хуш амали бўлиш, чин дилдан гапириш, хатти-ҳаракатларда эҳтиёткор бўлиш, қаҳр-ғазабнинг оқибатини унутмаслик, қулай пайтда наф кўриш». Аниқ кўриш амалга оширилмоқчи бўлган нарса, ҳаракат ҳақида керакли билимларга, тажрибага эга бўлишни англатади. Шундай билим ва кўникмага эга бўлмаган киши ишида, хатти-ҳаракатларида адашади. Бу айниқса подшоҳ (хукмдор) учун номақбул хислатдир, чунки унинг бундай хатти-ҳаракатлари кишиларга, жамиятга қимматга тушади.

Тиниқ эшитиш мусиқани билиш ёки қабул қилинадиган қарор ҳақида бор хабарларни, маълумотларни билиш маъноларида келади.

Маълумки, Конфуций подшоҳ (хукмдор)нинг мусиқани билишини жамият ва давлатни бошқаришга ёрдам берадиган омиллардан бири деб қарайди. Мусиқа фақат урф-одатлар тимсоли эмас, шу билан бирга у сиёсий ҳаётнинг таркибий қисмидир. Ҳеч бир халқ ва таълимот қадимги хитойликлар ва конфуцийликдек муси-

¹ Мудрецы Поднебесной. Симферополь, «Реноме», 1998. –С.117.

² Ўша китоб. –С.48.



қа орқали халқ, кишилар онгига таъсир этишга эътибор бермаган. Барча урф-одатлар, сиёсий гадбирлар мусика билан бошланиб, мусика билан тугаган.¹ Худди шунинг учун ҳам донишманд подшоҳ (хукмдор) учун «тиник эшитиш» лозим деб билган.

Хушмуомалалик инсонни, айниқса, подшоҳ (хукмдор)ни безайди, мулойимлик эса кишиларда хурмат, ишонч уйғотади. «Ким ахлоқли бўлса, у, албатта, яхши гапиради». Гапларига, муомаласига қараб кишининг кимлигини, қандай фазилатларга эга эканини аниқласа бўлади. «Нима деётганини билмаган кишиларни билиш мумкин эмас».

Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий таълимотида эзгу, хуш амалли бўлиш масалалари атрофлича қаралади. Аслида «олижаноб киши», «олижаноб хукмдор» тушунчалари ҳам ана шу эзгу амаллар орқали тафсир қилинади. «Ҳар бир киши, – дейди мутафаккир, – олижаноб эр бўлиши мумкин. Аммо шундай бўлишга у қарор қилиши керак».² Ушбу афоризмдан нафақат юқори, шу билан бирга, қуйи табақа вакиллари ҳам истаса олижаноб киши бўла олади, деган фикр келиб чиқади. Лекин бу ҳали ҳар қандай киши подшоҳ (хукмдор) – «Осмон ўғли» бўлиши мумкин деган маънони англатмайди.

Конфуций таълимотини Осмон-Ер-Одам тизимида қарасак подшоҳ (хукмдор) Осмон билан Ерни уйғунлаштирувчи, улар ўртасидаги камолотни сақловчи «қисм»га айланади. Унинг хатти-ҳаракатлари, фазилатлари ушбу камолотга маъно беради ва Ерда барқарорликни, осойишталикни, инсонийликни, эзгу амаллар – «жамиятни бошқариш, урф-одатлар ва нарсалар тартиби» (ли) ни қарор топтиради. Ушбу вазифалар ва бурчини унутган подшоҳ Осмон қаҳрига учрайди.

Подшоҳ (хукмдор) «негизга интилиши» даркор. Донишманд «негиз» деганида Чжоу ва афсонавий қаҳрамонлар – ванлар, даҳийлар яшаган даврдаги урф-одатларни, жамият ва давлатни бошқариш тартибларини назарда тутаяди. «Чжоу сулоласи тартиботлари олдинги икки сулола тартиботларига асосланган. О, улар қанчалик бой ва етукдир! Мен Чжоуга эргашаман».³ Чунки «давлат урф-одатлар ёрдамида бошқарилади».⁴ У бўлғуси давлат хизматчиларига қарата дейди: «Урф-одатларга мос келмаган нарсага қараш мумкин эмас; нима урф-одатларга мос келмаса

¹ Раудуль-Затуловский Я.В. Конфуцианство и его распространение в Японии. –М. Л.: Изд-во АН СССР, 1947. –С. 96-97.

² Мудрецы Поднебесной. –Симферополь, «Реноме», 1998. –С.51.

³ Уша китоб. –С.65.

⁴ Уша китоб. –С.109.



гапириш мумкин эмас; нима урф-одатларга мос келмаса қилиш мумкин эмас».¹ Урф-одатларни билмай жамиятда ўз ўрнингни топишинг мумкин бўлмаганидек, Осмон иродасини билмай жамият ва давлатни бошқариш, олижаноб киши бўлишинг ҳам мумкин эмас.

Конфуцийнинг мушоҳадаларига кўра, подшоҳ (хукмдор) – «Осмон ўғли» олижаноб киши сифатида юксак ахлоқий жиҳатлари, инсонпарварлиги ва адолатпарварлиги билан ўзининг амалдор-хизматчилари, вассаллари ва «кичик одамлар»идан ажралиб туриши керак. «Кичик одам ўз фойдасини ўйлайди, олижаноб эр ўз бурчини ўйлайди». Бурчини бажариб олижаноб киши ўз фазилатларини намоён этади. «Цзи Лу сўрабди: – Олижаноб эр довюрак бўлиши керакми? Устоз жавоб берибди: – Олижаноб эр ҳаммасидан бурчини юқори кўяди. Олижаноб эр, довюрак бўла туриб, бурчи ҳақида ўйламаса исёнчига, кичик одам довюрак бўла туриб, бурчи ҳақида ўйламаса қароқчига айланади».²

Халқнинг, кичик одамларнинг, амалдорларнинг қандай сифатларни ўзида шакллантириши ёки улуғлаши подшоҳ (хукмдор)даги фазилатларга бевосита боғлиқдир. Бу ўринда Шарқнинг «Катта арава қаердан юрса, кичик арава ҳам шу ердан юради» деган мақоли эсга тушади. «Олижаноб эр, ҳатто у Осмон ўғли (император) бўлганида ҳам зўравонлик билан кишиларни итоат эттириш мумкин эмаслигини билиши лозим». «Халқни ўз кетидан эргашишга мажбур қилиш мумкин, лекин у нима учун мажбур қилинаётганини билмаса, давлат учун ёмондир»... «Хукмдорнинг ўзи ўз ахлоқини тузатмаса, у кичик одам, халқ ахлоқини ҳам тузатолмайди», бад ахлоқлик охир-оқибатда давлатни, бошқаришни таназулга олиб келади.

Бу мушоҳадаларда Шарқ давлатчилигига хос жиҳатлар кўзга ташланади. Агар Н.Макиавелли хукмдор халқни, давлатни куч билан, зўравонлик ишлатиб ушлаб туриши зарурлигини таъкидласа, Конфуций ахлоқий бошқаришни улуғлайди. Шубҳасиз, Н.Макиавелли қадимги Рим ва Греция давлатларида шаклланган идора усулларини ўрганиб, улардан зарур хулосалар чиқариб, деспотияни илгари суради. Ҳокимиятда турли манфаатлар, интилишлар тўқнашади, уларнинг барчасини қўллаб-қувватлаш подшоҳ (хукмдор)ни тилёғламалик қилишга, натижада умумманфаатларни унутишга мажбур қиларди, албатта. Шу нуқтаи назардан Н.Макиавелли хукмдор куч ишлатишга мажбур деб ҳисоблайди.

¹ Мудрецы Поднебесной. – Симферополь, «Реноме», 1998. –С.109.

² Ушв китоб. –С. 109.



Ҳокимият атрофидаги курашлар Шарқда ҳам кечган, Хитой тарихидан бу борада истаганча мисоллар келтириш мумкин. Конфуций улардан хабардор бўлган, уларни билган. Аммо мутафаккир зўравонликни ахлоққа, инсонийликка итоат эттиришга, жамият ва давлатни бошқаришни эзгу амалларга куришга даъват этади. Унинг бу фиклари ғайриҳаётий, ғайриилмий эмас, чунки истаган киши ўзини олижаноб, юксак ахлоқли қилиб тарбиялаши мумкин. Тўғри, Конфуций монархия, якка ҳукмронлик тарафдори. У Осмонда икки қуёш бўлмагандек халқда ҳам икки подшоҳ (ҳукмдор) бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблайди. Валек устоз мустабидликни, зўравонликни қоралайди, «баджаҳл мустабид ёвуз ҳайвондан ҳам кўрқинчли»¹ дейди. Ҳатто мутафаккирнинг айрим мушоҳадалари Конфуций демократ бўлган экан деган фикрга олиб келиши мумкин. Масалан, у бошқариш ишларига тўғри кишиларни тайинлаш ҳақида гапириб, халқ томонидан Шунь ўрнига Гао-яо,² Тянь ўрнига И Ин сайланганини қўллаб-қувватлайди. Бошқа бир жойда эътироз билдирмаслик «бир сўз билан давлатни ҳалок этиш»,³ «давлатни бошқариш нафақат яқиндаги, худди шунингдек, узоқлардаги кишиларни хурсанд қилиш демакдир»,⁴ дейди. Бизнинг фикримизча, Конфуцийнинг ушбу мушоҳадалари йўл-йўлакай айтилган ва улар Устоз сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий таълимотининг мағзи эмас.

Подшоҳ (ҳукмдор) ўз вазифаларига жиддий ёндашиши, халқ ишончига таяниши, сарф-харажатларда тежамкор бўлиши, кишилар, авом ҳақида қайғуриши, халқдан ўринли фойдаланиши даркор. Ўзининг ижтимоий ва сиёсий вазифаларини сидқидилдан бажариш ўрнига айшга, ҳаззга, бойлик тўплашга берилишни Конфуций қоралаган. Халқ ишончига таянмайдиган давлат барқарор турулмайдди, подшоҳ (ҳукмдор)нинг якка ўзи жамият ва давлатни бошқаролмайдди, йиғилган бойликлардан тежаб-тергаб фойдаланилмаса давлат ҳам, халқ ҳам қашшоқлашиб қолади, халқ фаровонлиги ҳақида ўйламайдиган подшоҳ (ҳукмдор)ни халқ севмайди, авомни бўлар-бўлмас ишларга жалб этиб, уни деҳқончилик ишларидан чалғитишса халқ оч қолади. Оч қолган халқ, кишилар энг аввало давлатдан, подшоҳ (ҳукмдор)дан норози бўлади.

Конфуцийнинг қуйидаги мушоҳадалари қизиқарлидир: «Император – чавандоз, амалдорлар ва қонунлар – тизгин,

¹ Мудрецы Поднебесной. – Симферополь, «Реноме», 1998. – С.51.

² Ўша китоб. – С.114-115.

³ Ўша китоб. – С.119.

⁴ Ўша китоб. – С.119.



«совлик», халқ – от. Отларни яхши бошқариш учун уларни тўғри жиловлаш, «совлик» ва стимулни текис ушлаш, отларнинг кучини чамалаб уларнинг чопишига мувофиқ тизгинни ишлатиш зарур. Ушбу шароитда подшоҳ бирор товуш чиқармаслиги мумкин, у тизгинларни ишлатмаса-да, отларнинг ўзи чопади».¹ Бу ўринда Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий қарашлари янада аниқроқ, яққолроқ кўзга ташланади: подшоҳ (хукмдор) – бошқарувчи, чавандоз, халқ – бошқарилувчи, от. Подшоҳ (хукмдор) «совлик» ва стимул (рағбат)лардан қандай фойдаланса, халқ ҳам уларга мувофиқ «чопади». Шу билан бирга баъзи ўринларда Устоз подшоҳ (хукмдор) амалдорларга, ҳатто «кичик амалдорлар»дан чиққан бўлса-да, ўқимишли, бошқариш ишларидан хабардор кишиларга таяниб иш олиб бориши зарурлигини таъкидлайди. Ўз шоғирдларидан фойдаланишни тавсия этади. Бу ўринда Конфуцийнинг қарашлари Платоннинг «идеал монарх», «донишманд хукмдор», «файласуф подшоҳ» моделларига ўхшаб кетади. Аммо Конфуцийнинг подшоҳ (хукмдор)ини бошқа бир олижаноб киши билан алмаштириш мумкин, у Платондаги «бутунни биладиган» ягона шахс эмас. Ҳатто, Устоз подшоҳ (хукмдор)ни «Осмон ўғли» деб илоҳийлаштиришга интилса-да, у ғайриҳаётӣ, мифологик сифатларга эга эмас. Конфуцийнинг барча мушоҳадаларида у ердигилар ташвиши билан яшайдиган, аниқ модел сифатида келади. Ҳа, Конфуций модели оддий киши эмас, у ўз амалдорлари ва фуқароларидан юксакроқ фазилатларга эгалиги билан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам Конфуций Ерда адолат, фаровон ҳаёт, эзгу амалларнинг қарор топишини энг аввало подшоҳ (хукмдор) билан боғлайди. Агар Шарқнинг яна бир аълами Будда (Шакия муни) «нажотни якка ўзингдан изла» деса, Конфуций нажотни подшоҳ (хукмдор)дан кидиради. Ушбу ёндашув нафақат илмий-назарий изланишларда, шунингдек, кишилар, халқ тасаввурларида ҳам яшаб келади.

Подшоҳ (хукмдор)нинг асосий вазифаси халқда давлатга ҳурмат-иззат кўрсатишни, ўз амалларида тиришқоқ бўлишни, мавжуд тартибларга итоат этишни тарбиялашдир.

«Ўзи Кан-ци сўрабди: «Халқни қандай қилиб ҳурматли, садоқатли ва тиришқоқ қилиш мумкин? Устоз жавоб берибди: Агар сиз мулоқотда жиддий бўлсангиз халқ сизга ҳурматда бўлади.

¹ Мудрецы Поднебесной. Симферополь, «Реноме», 1998. –С.51.



Агар сиз ота-оналарингизга иззатда ва [халққа] хайр-эҳсонли бўлсангиз, халқ сизга садоқатли бўлади. Агар сиз эзгу амалли кишиларни лавозимларга кўтарсангиз ва бошқаларни эзгу амалларга ундасангиз, халқ тиришқоқ бўлади».¹

«Ўзингизга раво кўрмаган нарсани бошқаларга ҳам раво кўрманг, ана шунда давлатда ҳам, оилада ҳам ўзингизга душманлик сезмайсиз».² Бу Конфуцийнинг олижаноб подшоҳ (ҳукмдор) қарашларига берган асосий таърифидир. Агар подшоҳ (ҳукмдор) эзгуликка интилса, халқ ҳам шубҳасиз, эзгуликка интилади.³ Бу эса жамиятда, давлатда, халқ ичида-Осмон остида камолат, барқарорлик, муроса, эзгулик, ахлоқий меъёрларнинг қарор топганидан дарак беради.

Ҳокимиятга ҳар доим ҳам эзгу ниятли ва хуш ахлоқли кишилар интилавермаган. Конфуций буни яхши билган. Ҳақиқатан ҳам Устоз фикрига кўра, «ҳокимият юз йил яхши одамлар ихтиёрида бўлса, улар зўравонликни бартараф этиши ва қатл қилишсиз бошқариши мумкин».⁴ Ушбу фикрини давом эттириб у дейди: «Ҳатто ҳокимиятга ҳақиқий подшо (ҳукмдор) келса, инсонийлик бир авлоддан кейин қарор топиши мумкин».⁵ Демак, эзгу амалларни, инсонийликни қарор топтириш осон эмас, улар тез қарор топмайди. Конфуций ушбу муаммо ечимини шахснинг ўзини ўзи тарбиялашида, камолга егишида кўради. «Агар, – дейди Устоз, – ўзингни ўзинг етук қилсанг, давлатни бошқариш қийин бўладими? Агар ўзингни ўзинг комил қилолмасанг, бошқаларни қандай қилиб комил қилишинг мумкин?».⁶ Бу ўринда мутафаккир Буддага яқин туради. Ўзи эзгу амалли, адолатли, комил бўлмаган подшоҳ (ҳукмдор)нинг ўз фуқароларидан етуқлик талаб этиши ғайриҳаётийдир. Бу азалий муаммони илк бор Шарқ мутафаккирлари қўйгани ва уни ҳал этишга интилгани ибратлидир.

Конфуций подшоҳ (ҳукмдор) ва амалдорлардаги салбий томонларни, қусурларни ҳам кўрмаслиги, ўз мушоадаларида улар ҳақида тўхталмаслиги мумкин эмас эди. Устоз дейди: «Қачонки давлатда ишлар яхши кетаётганида Нин У-цзи оқил эди; ишлар ёмон кетаётганида у нодонлик қилди. Унинг оқиллиги билан бошқалар қиёсланиши мумкин, бироқ нодонлиги билан асло

¹ Мудрецы Поднебесной. Симферополь, «Реноме», 1998. –С.61.

² Уша китоб. –С.110.

³ Уша китоб. –С.113.

⁴ Уша китоб. –С.118.

⁵ Уша китоб. –С.118.

⁶ Уша китоб. –С. 118.



мумкин эмас». «Жанговор Нин давлатда йўл¹ аниқ бўлганида нодонлик қилди».² Бошқа бир афоризмда Устоз Вэй ҳукмдори тарафдори эмаслиги қайд этилади.³

Шунингдек, мутафаккир подшоҳ (ҳукмдор) исрофгар бўлмаслиги лозим дейди. «Исрофгарчилик – бўйсунмасликка элтади, тежамқорлик эса – абгорликка. Бироқ абгорлик бўйсунмасликдан яхшидир». Агар подшоҳ (ҳукмдор) элпарвар ва адолатпарвар бўлса, халқ абгорликка чидайдди, мабодо подшоҳ (ҳукмдор) зулмкор бўлса, халқ унинг зулмига ҳам, абгорликка ҳам чидай олмайди. «Агар давлат тўғри бошқарилса, – дейди Устоз, – абгорлик ва шаънсизлик уятлидир. Агар давлат нотўғри бошқарилса, бойлик ҳам, шаън ҳам уятдир».⁴ Эътибор қилсак, Конфуций халқнинг бадавлат яшаши ҳам, қашшоқ яшаши ҳам подшоҳ (ҳукмдор)нинг бошқариш ишларига боғлиқ деб билади. Ҳатто, у жамиятдаги, давлатдаги бойликларни тенг тақсимлаш фикрини эълон қилишдан қайтмайди. Шунинг учун у дейди: «Бойликлар тенг тақсимланганида қашшоқлик бўлмайди; мамлакатда камолот бўлса, халқ оз сонли бўлмайди; [қуйи ва юқорилар ўртасидаги муносабатларда] мураса, осойишталик бўлса, подшоҳни ағдариб ташлаш хавфи бўлмайди».⁵ Халқдаги норозилик, исён нафақат абгорликдан, қашшоқликдан, шунингдек, «инсонийликдан маҳрум кишиларни жуда ёмон кўришдан»⁶ ҳам келиб чиқади. Шунинг учун бошқариш ишлари «майда одамлар», яъни эзгу амаллардан, халқ осойишталиги ва фаровонлигини ўйлашдан йироқ кишилар қўлига тушса, «ҳокимият уч авлод ҳаёти давомида йўқолиши мумкин».⁷

Конфуцийнинг «идеал подшоҳ» ҳақидаги қарашлари мутафаккирнинг кенг қамровли ва нафли фикрлашга мойиллигини кўрсатади. Уларда «идеал подшоҳ»ни жамият ва давлат манфаатларига, халқни осойишта, фаровон, эзгу амаллар билан яшашига ёрдам беришга даъват мужассамдир.

¹ Бу ўринда «йўл»-даво ёки етуликка, эзуликка йўналганлик маъносида берилади.

² Мудрецы Поднебесной. Симферополь, «Реноме», 1998.–С.75.

³ Уша китоб.–С.84.

⁴ Мудрецы Поднебесной.–Симферополь, «Реноме», 1998. –С.137.

⁵ Уша китоб. –С. 137.

⁶ Уша китоб. –С.90.

⁷ Уша китоб. –С.138.

4-§. КОНФУЦИЙЛИКДА АДОЛАТ ҒОЯЛARI

Инсон ўзини «ижтимоий мавжудот» (Аристотель) эканини англаганидан бери эзгулик, меҳр, ҳурмат, адолат ҳақида фикр юригиб, турли қарашларни билдириб келади. Адолатнинг ҳудудий, миллий, этноғуруҳий чегараси йўқ, агар турли қарашларни қиёсла-сак, уларнинг барчасида зўравонликни тийиш, бир кишининг иккинчи киши устидан ҳокимлик қилмаслигини таъминлаш, ҳар кимнинг инсон сифатида яшашига, қилган меҳнатларига яраша тақдирланишига имкон бериш асосий талаб эканини кўрамиз. Шунинг учун айтиш мумкинки, адолат – эзгулик, меҳр, ҳурмат каби инсоният тарихида илк пайдо бўлган, бахтли ва фаровон ҳаёт модели сифатида барча халқлар, этнослар, гуруҳлар қабул қилган умуминсоний қадриятдир.

Конфуций жамият ва давлатни бошқариш ҳақида ўйлар, қай-ғулар экан ижтимоий-ахлоқий муаммолар билан бирга адолат ва адолатсизлик, эзгулик ва ёвузлик каби воқеалар ҳақида ҳам ўз фикрларини билдиради.

Конфуций олижаноб киши амал қиладиган, мудом қайғуради-ган нарсалардан бири «адолат ҳақида ўйлашдир» деб ҳисоблайди.¹ Киши адолатга интилиб, эзгу амални улуғлайди. «Ўзининг шахсий манфаатидан адолатни юқори қўйган киши етукдир»²... Демак, эзгу амални, халқ манфаатларини, адолатни ўйлайдиган киши етук кишидир.

Конфуций адолат тушунчасига ҳам ўзининг ижтимоий-ахлоқий концепциясидан келиб чиқиб ёндашади. У ҳатто «ёмон-ликка ҳам адолат билан жавоб бериш керак» деб ҳисоблайди.³ Худди шунингдек, Конфуций подшоҳ (ҳукмдор) учун хизмат қилмасликни адолатсизлик деб билган. Албатта, бу мушоҳада энг аввало ўзининг шогирдларига қаратилган.

Адолат инсон хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ тушунча. Уни Конфуций «тўғрилиқ», «эзгулик», «ҳақиқат» каби тушунчалар, иборалар орқали ҳам талқин қилади. Айниқса, мутафаккирнинг адолат ҳақида ўз таърифи бўлмаганида шундай қилишга ҳоҳиш уйғонарди. Бизнинг фикримизча, бундай ҳоҳиш мутафаккир ҳаёти ва таълимотини янада улуғлаш истагидан келиб чиқади.

Хитой фалсафасида Мо-цзи (эр. авв. 475-395 йиллар) номи Конфуций номи билан ёнма-ён тилга олинади. Ёшлигида у Кон-

¹ Мудрецы Поднебесной. – Симферополь, «Ренеме», 1998. –С.140.

² Ўша китоб. –С.124.

³ Ўша китоб. –С.128.



фуций таълимотини ўрганган, кейинчалик эса «Чжоу хулқ-атвор тартиблари»дан воз кечиб, ўзининг мактабини ташкил этган.¹ Унинг қарашларида Конфуций таъсири борлигини сезиш қийин эмас. Гоҳо, у Конфуцийнинг урф-одатлар билан бошқариш ғоясини инкор этса-да, жамият ва давлатни бошқариш, ахлоқ масалаларида Устоз изидан борган. Мо-цзи фикрига кўра, адолат Осмон, Рухлар ва оддий халққа фойдали нарсалардан иборатдир. Яъни нарсалар орқали нимаки бўлмасин Осмон, Рухлар ва оддий халққа фойдали бўлмаса, у адолатли эмасдир. Осмон кишилар ўртасидаги муносабатлар ўзаро меҳрга, умумий муҳаббатга қурилишини истайди. Ким Осмоннинг ушбу талабларига амал қилса, у адолатни сақлаган бўлади ва тақдирланади; ким ушбу талабларга зид иш тутса, кишилар ўртасида низо, нифоқ ва душманлик уруғини сепеди. Оддий халқ эса очлик, яланғочлик ва оғир меҳнат туфайли азобда, қийинчиликда яшайди. Уни ушбу азоблардан, қийинчиликлардан қутқармай жамиятда адолатни қарор топтириш мушкул. Шунинг учун донишманд ёзади: «Адолат-Осмон остидаги энг қимматли нарсадир».²

Донишманд адолатли кишиларга ўз эҳтиёжларига мувофиқ иш, амал билан шуғулланиш имконини беришдадир, деб тушунади. У адолатни девор тиклашга қийинчилик қилмайди. Ғишт терувчи ва лой ташувчи ўз вазифаси билан шуғулланиши керак. Ана шунда девор ўз вақтида ва сифатли тикланади. Агар Конфуций адолатни жамиятдаги табақалар, синфлар ўртасида субординацияни сақлаш орқали қарор топтириш мумкин деб ҳисобласа, Мо-цзи бу принципни инкор қилади. У табақавий итоат ўрнига «умумий меҳр-муҳаббат» принципини илгари суради. У, ҳеч ким аждодлари насл-насабига қараб лавозимлар эгаллаши мумкин эмас, ҳар ким ўз иқтидорига яраша иш қилса, «адолат қарор топади, деб билади. Жамиятни табақа-синфларга бўлиш эмас, балки унда барчага тенг «умумий меҳр-муҳаббат»ни қарор топтириш муҳимдир. Фақат «умумий меҳр-муҳаббат адолатлидир».³

Мо-цзи Конфуцийнинг «Осмон иродаси» ғоясини ҳам рад этади. Ҳаётнинг ўзгариши, кишилар ўртасидаги муносабатлар Осмон иродасига эмас, балки кишиларнинг саъй-ҳаракатлари, ҳаракатлари ва меҳнатига боғлиқ. Шу билан бирга Мо-цзи, адолатнинг қарор топишида Осмон ва Рухларнинг ўрни бор, дейди. Бу донишманд қарашларидаги зиддиятли томондир.

¹ История китайской философии. М.: «Прогресс», 1989.—С.76.

² Уша китоб. —С.167.

³ Уша китоб. —С.200.



Мо-цзининг давлат генезиси ҳақидаги фикрлари қизиқарлидир. Дастлаб одамлар пайдо бўлишида жазо қўлланилмаган, демак, кишилар ўртасидаги адолат ҳақида тушунчалар ҳар хил бўлган. Ҳар кимнинг ўз тушунчаси, ўз талқини бўлган, ҳар ким ўз қарашини тўғри деб билган ва бошқанинг фикрини рад этган. Натижада кишилар ўртасида душманлик авж олган. Оилада ота-бола, оғанилар бир-бирларига душманга айланган ва бир жойда яшашмаган. Осмон остидагилар олов, сув, захар орқали бир-бирларига зиён етказганлар; шунинг учун кучлилар заифларга ёрдам бермаган, бадавлат кишилар ортиқча маҳсулотларини ғариблар билан баҳам кўрмаган, ўз айш-ишратига сарфлаган, оқил кишилар тажрибасизларни тўғри йўлга солмаган, ўз билимларини яширган. Тартибсизлик ва бошқариш ҳамда раҳбарликнинг йўқлиги натижасида Осмон остидаги эзгу амалли ва оқил кишини ўзига «Осмон ўғли» деб танлашган... «Фақат осмон ўғли, – дейди Мо-цзи, – Осмон остида адолатнинг бир хил намунасини яратади. Шу тариқа Осмон остида тартиб қарор топган. Оқил подшоҳ нимани тўғри деб қўлласа, ҳамма уни тўғри ҳисоблайди; нимани подшоҳ қораласа, ҳамма уни қоралаган. Кишилар ёмон, ҳасад сўзларни айтишдан тийилганлар, оқил подшоҳнинг эзгу сўзларига тақлид қиладилар...»¹.

Мо-цзи кишининг бахтиёр ёки бахтсиз яшаши ҳаётда адолатнинг ўрнатилишига боғлиқ, деб билади. «Осмон адолатни севади ва адолатсизликни яхши кўрмайди. Агар кишилар адолатли иш қилсалар осмон ёқтирган нарсани қилган бўладилар. Агар мен осмон ёқтирган нарсани қилсам, у ҳам мен ёқтирган нарсани қилади. Мен нимани яхши кўраман ва нимани ёқтирмайман? Мен бахт ва фаровонликни севаман, бахтсизликни ёмон кўраман...»²

Шунингдек, Мо-цзи жамият ва давлатни адолат принципига мувофиқ бошқариш ҳам Осмон иродасига мувофиқ амалга оширилади, деб ҳисоблайди. Ким осмон иродасига мувофиқ иш тутса тақдирланади, ким унинг иродасини бузса, албатта, жазоланади. Донишманд киши ақлу иродасини инкор этмайди, балки бахтли, адолатли ҳаёт қуриш инсонга боғлиқ деб кўрсатади.

Конфуцийнинг эзгу амаллар билан бошқариш ғоясини Мэн-цзи (эр. авв. 372-289 йиллар) давом эттиради. Л.Фейербах «Мэн-цзи Конфуцийдан кейин Хитойдаги энг буюк файласуфдир»³ деган эди. Мэн-цзи ўз қарашларини «халқ қалбини топиш» деб атаган.

¹ История китайской философии. –М.: «Прогресс», 1989. –С.190-191.

² Уша китоб. –С.194.

³ Уша китоб. –С.206.



«Халққа у истаган нарсани бериш», «халқ севмайдиган нарсани севмаслик» аввал халқни қадрлаш, кейин рухларни, энг охирида эса подшоҳни, юқори табақани эслаш керак, деган фикр донишманд назарий концепциясининг мағзини ташкил этади. Куч ва зўравонлик билан кишиларда адолат туйғусини шакллантириб бўлмайди. Инсон табиатан эзгудир. Шунинг учун у адолатни эзгу амаллар билан шакллантиришни, қарор топтиришни истайди. Адолатни шакллантириш инсон ақлу идрокига боғлиқ. «Адолат, дейди донишманд, - жуда улуғ ва ўта мустақкам туйғу... Агар адолат туйғусини ақлу идрок тарбияласа, у Осмон ва Ер ўртасидаги маконни тўлғазади». Адолат туйғусини тарбиялаш ва шакллантириш билан шуғуланмайдиган кишини Мэн-цзи юзага чиққан кўчатни парвариш қилмаган деҳқонга қиёслайди.

Донишманд адолатни мудом инсонга хос туйғу деб билади. У, «уят ҳисси ва қаҳр – адолатнинг асосидир... Инсонпарварлик, адолат, урф-одатлар ва билишга қобилият бизга ташқаридан берилмайди, улар бизга мудом хосдир, лекин биз улар ҳақида ўйламаймиз», деб ёзади. Бу ўринда Мэн-цзи ўзининг «адолат туйғусини тарбиялаш керак» деган фикрига ўзи қарши чиқаётганини кузатамиз.

Мэн-цзи Шарқ давлатчилиги тарихида биринчи бўлиб хусусий мулкни назарий асослашга ва ёқлашга интилади. У хусусий мулкни (хэнчань) мамлакатда осойишталик, фаровонлик, бир-бирини хурмат, бошқаришни тўғри олиб бориш асоси деб билади. У қонунлар ҳам, ахлоқ ва эзгу амаллар ҳам адолатни, адолатли жамиятни барпо қилолмайди, қонунлар ҳам зарур, хулқ-атворларни шакллантириш, тарбиялаш ҳам лозим деган фикрга келади.

Донишманд инсон табиатан эзгу, эзгуликни севади, деб билади. Агар унда қарши сифатлар пайдо бўлса, бунга ён-атроф, муҳит сабабчидир. Жамиятда эзгуликнинг, адолатнинг, тўғрилиқнинг камлиги айрим кишиларда зарарли хислатларни келтириб чиқаради. Бу ўринда кишиларнинг мулкка эга бўлмаслиги асосий омил ҳисобланади.¹ Шунинг учун у халққа хусусий мулк бериш ёки уни «хусусий мулк эгаси қилиш»ни ёқлаб чиқади. Ана шунда халқ тўқ ва фаровон яшайди, ўзини ўзи иш билан банд этади, жамиятдаги урф-одатларга, адолат нормаларига риоя этиб бошқаришни тўғри олиб боришга имкон беради.

¹ История китайской философии. –М.: «Прогресс», 1989. –С.94-95.



Мэн-цзи Конфуций ва унинг издошлари тан олган Осмон иродаси ва тартибларини жамият ва давлатни бошқариш учун зарур деб билди. Шу билан бирга у Осмон хоҳиши билан инсоннинг ички ҳолати, онгини уйғунлаштириб субъективизмга ён босди. Унинг «Барча нарса ичимиздадир»¹ деган хулосаси ана шу ёндашув натижасидир.

Сюнь-цзи (эр. авв. 313-235 йиллар) Конфуций асос солган «давлат хизматчилари мактаби» тарафида туриб олдинги назарий-фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий қарашларни танқидий ўрганиб чиқди. «Давлат тақдири хулқ-атворга боғлиқдир», «хулқ-атвор давлатни мустақкамлаш асосидир»² деган фикрларни илгари сурди. Агар амалдорлар қонунлардан кўрқса ва ахлоқ меъёрларига риоя этса, жамиятда ҳеч қачон зўравонлик, адолатсизлик бўлмайди. Донишманд қонунларни, адолатни бузганларни қаттиқ жазолашга, хулқ-атвор, ахлоқ нормаларига риоя этганларни эса тақдирлашга чақиради.

Донишманд одам табиатан ёвуз, зўравонликка мойил, деб билади. У одам эзгу амаллар ва яхши фазилатларни амалий фаолияти, жамиятда орттирган тажрибалари орқали шакллантиради деб ҳисоблайди.³ Ушбу ёндашувдан келиб чиқсак, инсоннинг адолатга бўлган интилиши ҳам унинг ўзида шакллантирган тушунчаси, тасаввуридир. Демак, адолат ҳақидаги тушунча, қараш туғма сифатлар эмас.

Конфуцийнинг эзгу амаллар, ахлоқий меъёрлар билан бошқариш ғоясини қўллаб-қувватлагани учун Сюнь-цзи «буюк конфуцийчи» сифатида тарихга кирган, унинг исми ёзилган битик 400 йилдан зиёд конфуцийлар ибодатхоналарида илиб кўйилган. Одам табиатан ёвуз, зўравон деб ҳисоблагани учун ушбу битик Цзя-цин (1522-1566) даврида конфуцийлик ибодатхоналаридан олиб ташланди.

Юқоридагилардан маълум бўладики, қадимги Хитойда Конфуций ва унинг издошлари адолат ҳақида турли қарашларни илгари сурганлар, гоҳо улар бир-бирлари билан баҳсга киришган, бир-бирини рад этишган. Фикрлар, ёндашувлар плюралиزمга сиёсий фалсафанинг ривожланишига олиб келган. Бу жараён ўрта асрларда ҳам, янги даврда ҳам давом этди, унга янгидан-янги концепциялар қўшилди. Ана шундай ёндашувлар туфайли конфуцийликни ривожлантиришга бетакрор ҳисса қўшган икки аллома – Лю Шао ва Ли Гоу ҳақида сўз юритамиз.

¹ История китайской философии. –М.: «Прогресс», 1989. –С.98.

² Уша китоб. –С.143.

³ Уша китоб. –С.158.

5-§. ЛЮ ШАО ВА УНИНГ ИҚТИДОРЛАР ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Хитойда давлат хизматчиларини танлаш ва улар иқтидорига қараб вазифалар, лавозимлар бериш тартиби жуда қадимдан шаклланган. Назарий билимлар ва бошқариш усулларига оид анъаналарни эгаллаб олганига қарамай Конфуций махсус синовдан ўтолмаганидан афсусланиб, «мен ейилмайдиган қовоқман» деган экан (чамаси қадимги Хитойда шундай қовоқ ўсанга ўхшайди). Бу хизматчиларни танлаб олишда қаттиқ тартиб, алоҳида синов, имтиҳон ўтказилганидан дарак беради. Кейинчалик конфуцийликнинг ўзи ҳам давлат бошқаришига оид мактаблар ва анъаналар яратди, улардан узоқ асрлар давомида Хитойда сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий мерос сифатида фойдаланилди. Ушбу меросга оид намуналардан бири III-асрда яшаган Лю Шаонинг инсон иқтидорлари тўғрисидаги қарашларидир.

Лю Шао буюк Хан империяси таназулга юз тутган, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётда зиддиятлар авж олган, табақалараро низолар мамлакат бирлигига хавф солаётган даврда яшади. У ватанпарвар олим ва мутафаккир сифатида авж олаётган инқирозларни тўхтатиш, низоларни бартараф этиш ҳақида фикр юритиши, маълум бир таклифлар ишлаб чиқиши табиий бир ҳол эди. Донишманднинг «Инсон иқтидорлари ҳақида» («Жэнь учжи») асари ана шу мақсадда ёзилган.

Асар жамият ва давлатни бошқариш ишлари инсонни билишдан бошланади, инсонни билиш эса унинг характери, туйғу-кечинмалари, билишлари ва бошқалар билан алоқаларини кузатишни такозо этади, деган ғояга қурилган. Лекин инсон ушбу сифат ва хислатларида мутлақ эркин эмас; Осмон билан Ер, Буд билан Башар ўртасида илоҳий уйғунлик, боғлиқлик мавжуд. Агар Осмон тартиблари бузилса Ерда офатлар кўпаяди; агар Буд талаблари унутилса Башар таназулга юз тутаяди. Осмон-Ер-Буд Башар учун яратилмаган, улар ўзи учун мавжуддир; Башар уларнинг тартиблари ва талабларига монанд яшаганида комилликка, дао-йўлга етади. Шунинг учун Башардаги бешта сифат сурат, забон, кўриш, эшитиш ва фикрлаш Осмон-Ер-Буд тизимининг субстанцияси бўлган бешта моддийлик – сув, олов, дарухт, сўз ва тупроқ билан ҳамоханг; аслида ботиний жиҳатлар ушбу зоҳирий моддаларнинг инсон хатти-ҳаракатларидаги инъикосидир. Ушбу мунофий томон-



лар Ян (ижобий, ёруғлик, эрак) ва Ин (салбий, қоронғулик, аёл) кутбларининг ўзаро яқинлашуви, қўшилиши тарзида келади. Бу ўринда Лю Шаонинг ўз ғоясини асослашда Хитой натурфалсафасининг қадимий анъаналаридан келиб чиққани, давлатни бошқаришга Осмон-Ёр-Буд-Башар тизимининг асло унга зид бўлмаган қисми сифатида қарагани кўзга ташланади.

Олим инсондаги бошқариш иқтидорларининг 4 та қонуниятлари, 4 та мактаблари мавжуд ва улар 9 та характер, туйғу-кечинмалар, 7 та алдоқчи, сохта таассуротлар, забондаги 3 та кусур, мураккабадаги 6 та охир-натиха ва 8 та қобилиятларни кузатиш, билиш орқали аниқланади, деб қарайди. Барча тафсивлар ушбу сифатларни очиб бериш билан боғланадики, Хитой фалсафаси, тафаккури ва фикрлаш анъаналаридан беҳабар кишига улар гўё алдов маҳсули бўлиб туюлади. Тўғри, баъзи фикрлар бир мунча алдовдан холи эмас, уларда мантиқ, изчиллик бузилганини кузатамиз. Лекин донишманднинг аксарият мулоҳазалари ва тафсивларида ҳаётийлик устун туради. Ҳатто инсондаги айрим сифатлар Лю Шао тасвирида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундайдир.

Донишманд эътиқодига кўра, иқтидорсиз одам йўқ, лекин давлат хизматчилари лавозимига даъвогарлар махсус кузатилиши, ўрганилиши лозим, чунки «бошқариш минг-минглаб кишилар тақдири билан боғлиқ нозик амалдирки, уни тасодифий шахсларга ишониш маъқул эмас». Агар одми одам адашса, хатога йўл қўйса, у катта зарар кўрмайди ва кўрган зарарини тез қоплаши мумкин; аммо амалдор адашса, унинг хатоси халққа бекиёс ва узоқ йилларда ҳам тўғриланиши даргумон зарарлар келтиради. Шунинг учун Лю Шао бўлғуси давлат хизматчилари иқтидорини билишга оид махсус талаблар ишлаб чиқади.

Биринчи талаб кишини нима мақсад чулғаб олгани ва унинг бошқаларга қандай ёрдам беришини кузатишдан иборат. Киши тўғри ёки риёкор бўлиши мумкин. Риёкорда зарар туйғулар хуш ниятлардан устун келади. Бу ҳолда кишининг мақсадини билиш қийин. Бироқ, бошқаларга ёрдам беришини кузатиб унинг мақсадини англаш мумкин. Демак, ҳаракатларига ва бошқаларга хайрихоҳлигига, беғараз кўмакларига қараб кишининг дилидаги мақсади аниқланади.

Иккинчи талаб одатда қандайлигини аниқлаш учун кишининг кайфияти ва ундаги ўзгаришларни кузатишдан иборат. Кайфият жуда тез ўзгарувчан ҳолат, ҳис, туйғу-кечинмадир; шу боис у



дидаги мақсадни жуда моҳирона яширолади. Гоҳо кайфият кишини алдаб, унда нотўғри фикр ва хулосалар туғдиради. Кайфият негизда иқтидорни илғаш қобилиятига эга бўлмаган киши унинг ваъдаларига, амалшаристнинг сохта жонкуярлигига лакқа ишонади. Шунинг учун ҳукмдор кишиларнинг сўзлари ва жавобларини кузатиши, таҳлил қилиши даркор. «Алфозлардан нутқнинг чинлигини, жавоблардан ақлу фаросатнинг юқори ёки пастлигини, забонни тинглаб, жавобни таҳлил қилиб, бошқалар ҳақида кўп нарсаларни билиш мумкин».¹ Демак, кайфият-зоҳирий белги, уни юзага чиқарувчи - забондир.

Учинчи талаб кишини бошқалар қандай баҳолаётганини билишга қаратилган. Бунинг учун эса киши сифатларини кузатиш лозим. Икки ёки ундан зиёд сифатлар уйғунлашиб келса, бундай кишини бошқалар юқори баҳолайди. Қомати тик, билаги кучкуватга тўлиқ кишини «чиройли», ушбу сифатлари устига эзгу амаллари қўшилса – «хуш ахлоқ», Осмон тартиблари ва қонуниятларини билса – «қобилиятли», тўғри сўз ва эгилмас иродали бўлса – «маъсулиятли», эзгу сифатларини билим билан безаса – «ички маданиятли» деб аташади. Шу сифатларига қараб кишини бошқалар баҳолайди?!

Лю Шао кишининг, чин хатти-ҳаракатларига қараб, унинг сохта хатти-ҳаракатларидан фарқлаш зарур, бунинг учун ушбу хатти-ҳаракатларнинг боисини кузатиш талаб этилади, деб кўрсатади. Чин хатти-ҳаракатларни сохта хатти-ҳаракатлардан қандай фарқлаш мумкин? Ушбу азалий ва мураккаб саволга донишманд жавоб бергандек бўлади. Агар киши, деб фикр юритади Лю Шао, очиқ кўнгил ва мулоийм бўлса, у эзгу ниятли ва эзгу амалли; бошқаларни бадном этишни кўзласа – маънавий чекланган, фақат бошқаларни қоралаш билан шуғулланса – шумнийат, муғомбир, меъёрини билиб дао-йўл тартибларига риоя этса – билимдон, меъёрини билмаса такаббурдир. Билимдон, эзгу амалли ҳам, маънавий чекланган, муғомбир ҳам лавозимга интилишларда мунтабикдир, аммо моҳиятан, асл боисига кўра, улар бир-бирдан фарқ қилади. Ваъдабоз жувонмард кўринади, аслида у адоқчи бебурд; нокор қобилиятли кўринади, аслида у бесамар, талантсиз; ҳовлиқма ижодкор кўринади, аслида эса у беқарор, енгилтак; қораловчи жонкуяр кўринади, аслида у баднийат, шум бўлиши мумкин. Гоҳо улуғвор мақсадни кўзлаган киши кичик мақсад билан яшаётган кимсага телба, савдойи кўринади, аслида эса

¹ Искусство властвовать. –М.: «Белые альфы», 2001. –С.179.



биринчисидан эл-юртга фойда кўп; йирик ақлнинг мулоҳазалари сийқа фикр эгасига ғофиллик, мутакаббирлик туюлади, аслида эса келажакни аҳли аълам ёритиб келади... Забон ва сурат орқали чинни топиш мушкул; туйғу-кечинмалардаги зиддиятлар, омиллар аниқланмаса, диққатга сазовор сифатлар эътиборсиз қолади. Шунинг учун кишининг хатти

-ҳаракатларини, ижтиҳодларини кузатиб чинни сохтадан фарқлаш мумкин.¹

Навбатдаги талаб кишининг зийраклиги ёки тобелигини билишга қаратилган. Бунинг учун кишининг муҳаббати ва бошқаларга ҳурмат кўрсатишини кузатиш лозим.

Мутафаккир муҳаббат ва ҳурмат кўрсатишни инсоний хислатларнинг олийси деб билади. Муҳаббат – юксак эзгу хислат, ҳурмат кўрсатиш – дао-йўлга етакловчи зийнат; муҳаббат – мусиқадаги бош мавзу, ҳурмат кўрсатиш эса ахлоқ ифодасидир. Киши ҳаётини муҳаббат ва ҳурмат етакласа, демак, унинг қалбида дао-йўл ва дэ-эзгулик тартиблари қарор топган бўлади. Лекин муҳаббат ҳурматдан, ҳурмат муҳаббатдан кам бўлмаслиги даркор; агар ҳурмат муҳаббатдан зиёд келса, у тўғри ва покдил кишиларни ўзига тортса-да, бошқаларга маъқул келмайди ёки ҳурматдан муҳаббат зиёд келса, бошқалар шод кўринса-да, ундан тўғри ва покдил кишилар хурсанд бўлмайди. Ҳурматнинг узоқ давом этиши даргумон; унда фидойилик йўқ, балки айрим сифатлардан фахрланиш, уларга эргашиш, иқтидо бор; муҳаббат эса муштарак ҳис-туйғулар ва эзгу ниятларнинг муаббад уйғунлигидир. Муҳаббати ва бошқаларга ҳурмат кўрсатишига қараб киши қандай хислатларни қалбига жо этганини ёки қайси амалларни ўзлаштирганини билиш мумкин. Инсондаги ҳеч бир туйғу-кечинмалар ва сифатлар, унинг муҳаббати ва бошқаларга ҳурмат кўрсатишидек тўла ошкор бўлмайди.

Донишманд олийҳиммат ёки ҳимматсизлигини билиш учун кишининг қувонч, ранж, ёқтирмаслик, ийиш, ўч, нафрат билан боғлиқ руҳий ҳолатларини кузатиш керак, деб ҳисоблайди.

Кишилар ўзига ёқадиган хабарларни эшитганида қувонади: жангчилар ғалаба ҳақидаги эълонни, хизматчилар бошқаришни такомиллаштиришга оид тавсиялар ишлаб чиқилганини, устамонлар янги усуллар яратилганини, адолатпешалар норозиликларни бартараф этиш чоралари топилганини, савдогарлар мол-мулк орттириш имкони туғилганини, мансабга яқинлар янги лавозимга кўтарилганини эшитганида шод бўлади. Демак, ғалаба бўлмаса

¹ Искусство властвовать. –М.: “Белые альвы”, 2001. –С.179.



жангчилар ғазабланади, бошқаришни такомиллаштиришга оид тавсиялар яратилмаса хизматчилар озор чекади, норозиликларни тинчитувчи чоралар топилмаса адолатпешалар надомат тортади, зарур усуллар яратилмаса устамонлар қийналади, мол-мулк орттириш имкони бўлмаса савдогарлар ўй-ҳаловотини йўқотади, янги лавозимга кўтарилмаса мансаб атрофидагилар қаҳр-ғазабга минади. «Алҳаққи киши истакларига мувофиқ ўз иқтидорини, қобилиятини намоён қилишга имкон топмаса, у хавфли душманга айланади».¹ Бироқ, олийҳиммат киши билан майда одамнинг интилишларида фарқлар мавжуд. Олийҳиммат киши юқоридаги ҳолларда сабр-тоқат кўрсатади, волий имконини ҳисобга олади, зарур пайтда имтиёз, лавозим, мукофотлардан воз кечади, йиққанларини эл-юрт эҳтиёжларига сарфлайди; майда одам эса унинг батамом аксидир. У арзимас эътиборни бошқаларнинг ўзидан кўр-киши деб қабул қилади, агар давраларда мақтов эшитмаса хафа бўлади ва танқид учун ўч олади.

Лю Шао кишининг кадр-қимматини билиш учун унинг камчиликларини, қусурларини кузатиш керак деган талабни кўяди. Кишилар тор иқтидорли ва кенг иқтидорлидир. Тор иқтидорли кишидаги сифатлар унинг оддийлигидан; қаттиқлиги – бераҳмлиги, мурасасизлиги – мутақаббирлиги, ўжарлиги эса калтафаҳмлигидандир. Шунинг учун тор иқтидорларнинг бошқалар олдидаги кадр-қиммати пастдир ёки ушбу иллатлар кенг иқтидорларда учраса уларнинг кадр-қиммати Осмон, дао-йўл олдида аянчлидир. Демак, тор иқтидорли ҳам, кенг иқтидорли ҳам такомилга муҳтож; камолот дао-йўлда, ўзини ўзи такомиллаштиради.

Лю Шао эшитиш нафислиги ва кўриш аниқлигини кузатиш иқтидорларни аниқлашнинг энг муҳим талаби деб билади. У асарининг барча бобларида ушбу талаб ҳақида сўз юритади. Эшитиш нафислиги деганида мутафаккир мусиқани англаш, туйиш қобилиятини назарда тутати. Конфуцийликда мусиқа Осмон, илоҳий куч тимсоли сифатида талқин қилинади. Шунинг учун давлат хизматчилари мусиқани билиш шарт ҳисобланган. Кўриш аниқлиги кишини аълам қилади. Аммо эшитиш нафислиги ҳам, кўриш аниқлиги ҳам дао-йўлга элтганида, иқтидорлар бошқариш ишларига лойиқдир. Дао-йўл комиллик, етуқлик йўлидир. Демак, давлатни бошқарувчи комил, етуқ, дао-йўлга етган шахс бўлиши керак. Аммо, деб ёзади Лю Шао, «кишидаги барча иқтидорлар ичида энг юксаги инсонийликдир».²

¹ Искусство властвовать. –М.: «Белые альвы», 2001. –С.228.

² Уша китоб. –С.231.



Давлат бошқариши, ижтимоий муносабатлар марказига инсонни билиш талабини кўяр экан Лю Шао шахсан кузатиш усулига урғу беради. Унинг фикрига кўра, бировларнинг таснифи, деганларига ишониш иқтидорларни аниқлаш учун мезон бўлмайди, чунки кишилар адашиши, шахсий майлидан келиб чиқиши, гоҳо эса бадниятларига етиш учун идора ишларини барбод қилишни кўзлаши мумкин. Уларга бойлик тўплашга, лавозим эгаллашга ўчлик, буюкни арзимас, янгини эски, аъламни аъмо, иқтидорни иқтидорсиз, хушниятни бадният, окни қора қилиб кўрсатиш, гоҳо уларни аралаштириб талкин қилиш одатлари хосдир. Кўпчилик эса умумхалқ манфаатларини ўз манфаатларига қурбон этади, ўзидан ўзмокчи бўлганни чалиб йикитишдан қайтмайди ва ушбу иллатлари билан фахрланади ҳам. Бундан ташқари кишилар турли вазиятлар ва турли мураббийлар қўлида тарбия топганлар; улардан бири эрта дао-йўлга кирган, бошқаси эса уни тополмай сввора, бирининг мақсади тезроқ юқори лавозим топишда, бошқа бирининг мақсади билим олиш, аъламликка етишда. Ушбу зиддият ҳолларидан бошқариш ишларига лойиқ иқтидорларни фақат дао-йўлга етган, Комил ва Оқил Осмон фарзанди-волий, ҳукмдор топиши мумкин.¹

Албатта, юқоридаги тафсивлар ва назариялар биров бўлса ҳам алдовдан холи эмас. Талабларнинг қонуниятлар даражасига кўтарилиши ҳам эътирозлар уйғотади, чунки улар илмий-назарий жиҳатдан асосланмайди, балки тайёр, ўзгармас қонунлар сифатида тақдим этилади. Бирок асарни баҳолаётганда Хитой халқининг тарихий-маданий анъаналари, тафаккур усуллари ва сиёсий-фалсафий изланишларидан келиб чиқиш лозим.

Донишманд ўз назарияларини мутлақ етук деб ҳисобламайди, чунки инсонни тўлиқ билиш мумкин эмас. Лекин инсон ўз фаолиятини кўпроқ билишга интилади, бу йўлда у тинмай синовлар ўтказишдан, ҳатто, навбатдаги изланишлари ҳам ўткинчи эканини туйса-да, вақт, куч ва маблағ сарфлаб янги тизимлар, тартиблар, бошқариш усуллари кашф этишдан тўхтамайди. Инсондаги ушбу изланишларни чеклаб, тақиқлаб бўлмайди, бироқ улар Осмон тартибларига, аждодларнинг урф-одатларига, инсонийлик ва ахлоқ қонуниятларига мувофиқ келиши шарт. «Олижаноб киши лавозимга кўтарилганида ахлоқий тартибларни бузмайди, ҳатто уларни бузишни хаёлига ҳам келтирмайди. Ботинан у мақсадида барқарор, зоҳиран эса камтар, муросада яшовчи, бошқаларга ҳурмат кўрсатувчи, сабр-тоқатли; унга дилозорлик ва қайғулар бегона, унга мудом омад ҳамроҳдир».²

¹ Искусство властвовать. –М.: "Белые альвы", 2001. –С.210.

² Уша китоб. –С.243-244.



Тахт, лавозим атрофида азалдан кураш борганини Лю Шао яхши билади. Шунинг учун у инсонийликни унутиб бирини бири мавҳ этишни қоралайди. «Кураш ва рақиб излаш барибир бировнинг қўли билан ўзини ўзи чоҳга итаришдир; баҳс, пичинг эса барибир бировнинг тили билан ўзини ўзи ҳақоратлашдир... Кураш, рақиб излаш кишининг ботинида олижаноблик етмаганидан, зоҳирида эса бошқаларга бераҳмлигидан келиб чиқади. Икки аълам курашса, ён босгани хуш ахлоқдир; икки томон ёвлашса, куч ишлатгани зарарли ахлоқдир. Олижаноб киши бўйин эга туриб кейин қадини тиклайди, ҳақоратга чидаб рақибини енгади. Охир натижада омадсизлик омадга, рақиблар дўстга айланади, душманлик ва нафрат авлодларга қолмайди. Ахир кишидаги ушбу хуш сифатлар эзгу ва фойдали эмасми?...»¹ Шунинг учун ҳам Лю Шао инсон моҳиятидаги энг муҳим жиҳат «яқинликни ва ораликни саклаш»²дир деб кўрсатади. Умунан конфуцийлик бошқариш ишларида қарама-қарши томонлардан бирини ёқлаб, зиддиятларни кучайтирмаслик, яъни, ҳозирги тил билан айтганда, консенсус принципини қўлаб-қувватлайди.

Лю Шао иқтидорларни ўн иккита таснифга ажратади. 1) **Соф ва пок иқтидорлар.** Ушбу иқтидорлар тақлид қилишга лойиқ сурат ва сийратга эга. Уларни мураббийлик лавозимига тайинлаш мумкин. 2) **Қонунчилар.** Мазкур иқтидорлар давлат учун зарур ҳуқуқ, тартиб ва қоидаларни ишлаб чиқади; шунинг учун улар юридик ишларни олиб боришга қодир. 3) **Топқирлар.** Бу тоифа кишиларнинг фикрлари ўткир, қарорлари тез бўлади. Улар бошқариш усулларини тез ўзлаштириб оладилар. Шунинг учун уларни маъмурий ва ҳарбий лавозимларга қўйиш мумкин. 4) **Юқоридаги уч иқтидорларни ўзида тўла мужассам этганлар.** Бу кишилар бошқариш ишларида давлатнинг таянчларидир; уларнинг хизматлари ва бошқаларга таъсири туфайли давлат куч ишлатишга ҳожат сезмайди. Лю Шао ушбу иқтидорларни олий маъмурий ва ҳарбий лавозимларга тайинлашни тавсия этади. 5) **Юқоридаги 1-3 иқтидорларни ўзида оз, кам мужассамлаштирганлар.** Ушбу кишиларни вилоят ҳукмдори-канцлер лавозимига қўйиш мақсадга мувофиқдир. 6) **Инжиқлар.** Ушбу иқтидорлар бошқариш ишларидаги майда-чуйдаларни яхши билади, амаллардаги қусурларни тез илғайди. Уларни мураббий ёрдамчиси қилиб тайинлаш мумкин. 7) **Режали ва эҳтиёткорлар.** Бундай кишилар бошқаларнинг хизматларини бажаришга, бошқариш ишларини ўйлаб, режа ва муроса

¹ Искусство властвовать. –М.: "Белые альвы", 2001. –С.231.

² Уша китоб. –С.180.



асосида олиб боришга мойил. Уларни вилоят ҳукмдори (канцлер) ёрдамчиси лавозимига қўйиш мумкин. 8) **Устамон кишилар.** Ушбу иқтидорлар қутилмаган қарорлар қабул қилиб, янги бошқариш усуларини жорий этишга уста. Улардан қурилиш ишларида фойдаланса бўлади. 9) **Конфуций издошлари.** Улар Устоз таълимоти яхши билади, аммо бошқариш ишларида нўнок. Улардан халқни юпатиш, тинчитиш, тарбиялашда фойдаланиш мақсадга мувофиқ. 10) **Ёзувчилар.** Ушбу иқтидорлар тарихни битувчилар – муаррих лавозимига қўйиш зарур. 11) **Мубоҳасачи** – баҳсчилар. Мазкур иқтидорлар силлик, равон гапиради, нутқдаги асл мақсадни тез англайди, лекин улар ҳақу ноҳақлик изламайди. Улар элчи вазифасини бажариши мумкин. 12) **Довюрақлар.** Бу иқтидорлар совуққонлиги билан бошқалардан ажралиб туради. Улар лашкарбоши лавозимига муносибдир.

Лю Шао иқтидорларни таснифлар экан уларни аниқлаш қонуниятларини ҳам кўрсатади. **Биринчи қонуният.** Осмон талабларига мувофиқ ҳаётни бошқаришни ўзгартириш йўли – «дао ли». «Дао ли» қонуниятига кўра ҳаётни ўзгартириш, бошқариш ишлари одам устига юклатилган. Аммо, у Осмон талабларига бўйсунди, Осмон билан Ер ўртасидаги илоҳий яқинликни сақлайди, ушбу яқинликни бузувчи нарсалардан, энг аввало бойлик, ортиқча ваз орттиришдан воз кечади. «Дао ли» йўли тарафдорлари характерига кўра босиқ, вазмин, муносабатлари текис, мулоҳазалари табиий, ўринли ва ҳозиржавобдир. **Иккинчи қонуният.** Бошқариш қонунлар ва тартиблар асосида олиб бориш – «ши ли». Бошқариш ишларида умумий мақсадга йўналтирилган қонунлар, тартиблар бўлиши шарт, акс ҳолда жамиятда бошбошдоқлик, анархия авж олади. Кишилар ўртасидаги аҳиллик, иттифок қонунлар ва тартиблар билан ўрнатилади. «Ши ли» тарафдорлари ўз фаолиятида жуда эҳтиёткор, синчков, идора ишларида чакқон, фавқулодда муаммоларни ўрнида ҳал этишга қодир. **Учинчи қонун.** Конфуцийлик анъаналаридан унумли фойдаланиш – «и ли». Умуман давлат хизматчилари тайёрловчи барча мактабларда Устоз таълимоти ва урф-одатлари чуқур ўрганилган. Бу урф-одатлар кенг ва ҳар бир лавозим, ҳар бир вилоят ва бошқариш ишлари учун алоҳида кўринишга эга эдики, уларни ўрганиш кўп вақт, махсус тайёргарликни талаб қилган. **Тўртинчи қонуният.** Инсоннинг кечинма-туйғуларини билиш – «цин ли». Бошқариш ишлари билан шуғулланувчи кишиларнинг ички оламини, нима уларни безовта қилаётганини ва қандай руҳий ҳолатда эканини билиш шарт ҳисобланган. Лю Шао фикрига кўра, бошқариш – инсонни билишдир.



Мутафаккирнинг юқоридаги қарашларида, жимият ва давлатни бошқариш ўта маъсулиятли ва мураккаб вазифа, ушбу вазифани махсус билимларга ва инсоний сифатларга, фазилатларга эга кишиларга ишониб топшириш зарур, деган ғоя илгари сурилади. Бу аслида бошқариш ишларига антропологик ёндашувдир. Ғарб сиёсий-фалсафий таълимотларида эса асосан институционал ёндашув устун туради.

Лю Шао инсон характерида унинг фаолиятига таъсир этувчи сифатлар яширинган, шунинг учун иқтидорларни лавозимларга қўйишда ушбу сифатларни ҳисобга олиш даркор деб билади. Масалан, қаттиқ ва дағал кишилар майда юмушларни бажаришга мойил эмас, улар умум иш ҳақида кенг ва олийжаноб фикрлар билдирсалар-да, нозик ишларга юзаки қарайди, қўл остидагиларни ноўрин хафа қилиб, бошқариш ишларини чигаллаштиради. Бундай бераҳм амалдорларда маслаҳат ва ёрдамга муҳтож кишиларга ён босиш, шарт-шароитга қараб ҳукм чиқариш иқтидори йўқ. Улар мослашишни, зийракликни талаб этадиган жойда ақли ноқислик кўрсатиб бошқаришни зўравонлик куралига айлантиради. Қатъиятли кишилар иш моҳиятини тез илғайди, улар вазифасини бажариш учун ҳар қандай тўсиқни енгишга тайёр. Бироқ улар дао-йўлга етгач, ўта соддадиллик, ҳатто нўноқлик кўрсатади. Сўзамол кишилар тез ва кескин фикрлар билдиради, улар ён-атрофидаги воқеалардан яхши хабардор бўлади. Лекин улар халқи, ватани олдидаги бурчини адо этишда қуруқ сўзлардан нарига ўтишаолмайди. Калтафаҳм кишилар чуқур мулоҳаза қилолмайди, улар майда-чуйда гапларга, фисқу фасодга мойил, иш моҳиятига етишда ҳовлиқма, амалда сусткашдир. Марҳаматли кишилар олижаноб фазилатларига қарамай, бошқариш ишларида тез ҳаракат қилмайди, муаммоларни ечишни пайсалга солади. Улар дадиллик билан кўнгилчанликни аралаштириб юборади. Умуман юмшоқ, нозик дил кишилар идора ишларига ярамайди...¹

Кўриниб турибдики, Лю Шао амалдорларнинг ижтимоий ва психологик портретини чизиб беради. Тўғри, уларнинг ҳаммасини мутлақ ҳақиқат деб бўлмайди. Уларда объективликдан маълум бир ижтимоий тажрибаларга таянишдан кўра субъективизм ҳам мавжуддир.

Жамият ва давлатни бошқаришда ҳукмдор ва унинг ижтимоий-сиёсий, шахсий-маънавий фазилатлари муҳим ўрин тутади. Шу боис Лю Шао ҳукмдорни иқтидорлардаги барча

¹ Искусство властвовать. -М.: "Белые альфы", 2001. -С.231-233.



ижобий сифатларни ўзида мужассамлаштирган, «Осмон ости қонунларини ва одамларни бошқаришни биладиган» Комил ва Оқил инсон деб атайди. У кишилардаги эзгу хислатларни қўллаб-қувватлайди, халқ ҳазар қиладиган ишга қўл урмайди, баҳсда ғолиб келса кеккаймайди, Устоз таълимотини фуқаролар қалбига жо этиш ҳақида ўйлайди. Унинг учун «инсонийлик барча сифатларнинг улуғидир».

Хукмдор, Лю Шао тавсифига кўра, нодир иқтидорли ва довюррак бўлиши лозим. Агар у нодир иқтидорли бўлсаю довюррак бўлмаса, ботирлар унга хизмат қилишни истамайди ёки у довюррак бўлсаю нодир иқтидорли бўлмаса, оқиллар унинг тарафдорига айланмайди. Мабодо хукмдор нодир иқтидорли ва довюррак бўлса, унга ботирлар ҳам, оқиллар ҳам бўйсунди. Ана шунда, у буюк ишларни амалга ошириши мумкин.

Лю Шао иқтидорларни аниқлаш мураккаб иш эканини таъкидлайди. «Ҳар бир иқтидорнинг ўз мезонлари бор, – деб ёзади у, – шунинг учун ҳаммага бир мезон билан ёндашиб бўлмайди...»¹ Иқтидорсиз киши йўқ, хукмдор иқтидорлардан ўз ўрнида фойдаланиши вожибдир.

Юқоридагилардан маълум бўладики, **биринчидан**, жамият ва давлатни бошқариш ишлари махсус тайёргарлик кўриш ва иқтидорларни талаб этади. Шунинг учун: «Хукмдор хукмдор бўлсин, хизматчи – хизматчи, ота ота бўлсин, ўғил – ўғил», дейди у.²

Иккинчидан, бошқариш ишлари Осмон билан Ер, Борлик билан Одам ўртасидаги илоҳий уйғунлик, яқинлик, дао-йўл талабларига мувофиқ олиб борилади. Аммо «дао-йўл одамни эмас, балки одам дао-йўлни ўзгартиради».³

Учинчидан, иқтидорларнинг кўринишлари ва уларни аниқлаш қонуниятларини билмаслик номуносиб кишиларни лавозимларга қўйишга олиб келади. Натижада бошқаришда юлғичлик, ноҳақлик, алдаш, зўравонлик авж олади. «Агар покдил кишиларга зарур эхтиром кўрсатилиб, улар нопок кишилардан юқори қўйилса, халқ ҳам итоатда, садоқатда бўлади. Ёхуд сиз нопок одамларни эзгу амалли билиб, уларни пок, ҳақиқатан соф кишилардан устун қўйсангиз, унда халқ итоат ҳам этмайди, садоқат ҳам кўрсатмайди».⁴

¹ Искусство властвовать. –М.: «Белые альфы», 2001. –С.246-247.

² Мудрецы Поднебесной. –Симферополь, «Реноме», 1998. –С.113.

³ Ўша китоб. –С.51.

⁴ Конфуций. –Мн.: «Современное Слово», 1998. –С.28



Тўртинчидан, иқтидорлардаги барча ижобий сифатларни ўзида жам этган Ердаги Осмон фарзанди, у Комил ва Оқил инсондир. Фақат у иқтидорларни тўғри баҳолаш ва лавозимларга қўйиши мумкин. «Кўкда икки қуёш бўлиши мумкин эмас, шунингдек, халқда ҳам икки ҳукмдор бўлиши мумкин эмас».¹

Бешинчидан, бошқариш Устоз таълимоти, у яратган урф-одатлар ва хулқ-атвор нормаларига таянади. «Агар сиз эзгуликка интилсангиз – халқ ҳам эзгу бўлади»² деган ғоя уларнинг мағзидир.

Олтинчидан, иқтидорсиз киши йўқ, лекин оддий иқтидор билан Олий иқтидор ўртасида фарқ мавжуд. Олий иқтидор (император) – чавандоз, амалдор ва қонунлар – «сувлик», жилов, халқ эса от йилқидир.³ Ҳукмдор жамият ва давлатни иқтидорларга ён босиш, мураса ва хулқ-атвор, инсонпарварлик қоидаларига мувофиқ бошқариши зарур.⁴ Мутафаккирнинг ушбу иқтидорлар ҳақидаги қарашлари нафақат конфуцийликка оид тарихий-маданий, шу билан бирга ҳозир ҳам жамият ва давлатни бошқариш бўйича иқтидорли кадрлар тайёрлашда қўл келадиган назарий меросдир. Демак, Устоз таълимоти ўз моҳиятига кўра мамлакатимизда ўтиш даврида жуда асқотишини яна бир бора қайд қилиш лозим.

¹ Мудрецы Поднебесной. – Симферополь, «Реноме», 1998. – С.50.

² Уша китоб. – С.113.

³ Уша китоб. – С.52.

⁴ История китайской философии. – М.: "Прогресс", 1989. – С.63.

6-§. ЛИ ГОУ ДАВЛАТНИ БОШҚАРИШ ҲАҚИДА

Конфуцийлик анъаналарини, унинг жамият ва давлатни бошқаришга оид қарашларини давом эттирган мутафаккирлардан яна бири XI асрда яшаган Ли Гоу (1009-1059 йиллар)дир. Оддий халқ ичидан чиққан олимнинг «Давлатни бошқариш ҳақида»ги (1039 йил) асари¹ Шарқ сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ҳуқуқий таълимотларига кўшилган улкан ҳиссадир. Эътиборли томони шундаки, олимнинг ушбу асари давлат хизматчилари тайёрлаш мактаблари (ўқув юртлари)нинг ўқув дастурларига киритилган, бўлгуси давлат арбоблари у бўйича махсус имтиҳон топширганлар.

Ли Гоу, давлатни бошқариш иқтисодий, ҳарбий ва ижтимоий соҳаларни йўлга қўйиш орқали амалга оширилади, дейди. Шунинг учун у асарида ушбу соҳаларнинг давлатни бошқариш ишларига таъсирларини тадқиқ этишга интилади.

«Қадимги комил подшоҳлар, – деб ёзади донишманд,– давлатни бошқаришни уни бойитишдан бошлаган. Давлатни бойитиш ҳисоб-китобда зикналикка бориш ва халқ норозилигини уйғотадиган солиқлар тўплаш эмас, балки асосий машғулотни ривожлантириш, пастдагиларнинг қашшоқликни сезмаслиги, юқоридагиларнинг истеъмол ва сарф-харажатда меъёрдан ошмаслиги демакдир».² «Асосий машғулот» деганида олим деҳқончилик билан шуғулланишни, ер ҳайдаб, буғдой етиштиришни назарда тутди.

Ли Гоу қадимги Хитой ҳаётига назар ташлаб, «олтин аср»да барча, ҳатто аскарлар ҳам ер ҳайдаш, буғдой етиштириш, яъни иқтисод билан шуғулланган деган хулосага келади. «Буғдой-халқ ҳаётининг қон томири». Ердан унумли фойдаланган давлатда омборлар буғдойга тўлиқ бўлади, халқ оч қолмайди; халқ оч қолмаса, исён кўтарилмайди, ҳукмдор ҳокимиятини тинч бошқаради. Шунинг учун у давлатни бойитиш деҳқончиликда, халқни фаровон ва тинч яшашини таъминлаш барчани ерни ишлашга тортишда, деб билади. Ушбу фикрларидан келиб чиқиб олим текинтомок, ишەқмас, тайёрга айёр, давлат хазинасига кўз олайтирадиган замондошларини танқид қилади, XI аср ижтимоий-иқтисодий ҳаётига «олтин аср» тартибларини жорий этмоқчи бўлади. Бу олимнинг даврга нисбатан тараққиёт қонунларини тўғри англаб етмаган тарихийлиги эди.

Олим қадимги Хитойдаги аҳолини – олимлар («ши»), деҳқонлар («нун»), савдогарлар («шиа») ва ҳунармандлар («гун»)

¹ Тўла номи қуйидагича: «Давлатни бойитиш режалари, кўшинни кучайтириш режалари, халқни тинчитиш режалари».

² Искусство властвовать. –М.: "Белые альвы", 2001. –С.37.



душмани томонига ўтган аҳолини эзгу даъватлари билан ўзига оғдиришини назарда тутати. Қаерда самимийлик барқарор ва руҳ озод бўлса, кишилар конфуцийлик урф-одатларига риоя этса, отаси ва ҳукмдорини эъзозласа, ер ҳайдаш билан шуғулланса, бу жойда эса ҳарбий кучни ишлатишга ҳожат йўқ; қаерда кишилар бад ахлоқлик кўрсатиб мавжуд тартибларга, урф-одатлар ва қонунларга қарши чиқса, ташқи хавф туғилса, бу жойда подшоҳ (ҳукмдор) куч ишлатиши вожиб, бу давлатни идора этиш ва мустаҳкамлаш кафолатидир.

Олим бекорчиларни аскарликка олиш ва улар вақтининг тўртдан уч қисмини деҳқончилик, қолган қисмини эса ҳарбий амалларни ўрганишга сарфлаши зарур деб таъкидлайди. Бирор хислатсиз, иқтидорсиз киши йўқ, аскарларнинг барчасига, уларнинг хислати ва иқтидорига мувофиқ иш топиб бериш мумкин. Демак, Ли Гоу таклифига кўра, қўшин, аскарлар давлатни нафақат ҳарбий мустаҳкамлашда, шу билан бирга уни моддий бойитишда қатнашиши шарт.

Ижтимоий соҳадаги давлат бошқариши халқни юпатиш, тинчлантиришдан иборат. «Осмон халқни яратиши, халқ учун ҳукмдор тайинлаши мумкин, лекин у ҳукмдор учун халқни боқолмайди. Осмон ҳукмдорни тайинлайди, ҳукмдор эса халқни боқайди, бошқарайди. Осмоннинг ҳукмдорни тайинлаши Осмоннинг халқ манфаатларига қарши бир кишига меҳр қўйгани эмас. Халқ ким кетидан эргашса, уни Осмон ўз ҳимоясига олади. Халқ кимдан юз ўгирса, у Осмоннинг марҳаматидан маҳрум».¹ Демак, Осмоннинг марҳаматини қозониши учун подшоҳ (ҳукмдор) халқ кайфияти билан ҳисоблашиши даркор. Шунинг учун халқни юпатишни, тинчлантиришни илгариги комил ҳукмдорлар давлат бошқаришидаги бош вазифа деб билган. Унга, донишманд фикрига кўра, энг аввало панд-насиҳат, ўғит, халқ ахлоқини яхшилаш орқали эришилади.

Агар кишилар бошидан панд-насиҳат билан тарбияланмаса, у фарзандлик бурчи нимадалигини билмайди, оға-инилик муносабатларини давом эттирмайди, фуқаро сифатида вазифасини адо этмайди, юқори билан паст кишилар ўртасидаги фарқларни ажратолмайди. «Ахир халқни юпатиш ота ва боланинг зарур ахлоқий муносабатларда бўлишида, эр-хотиннинг яқинлиги ва самимий муносабатида камолатда умр кечиришида, оға-иниларнинг иноқ яшашида, ҳамюртларнинг бир-бирига ишонч кўрсатишида, хуллиас,

¹Искусство властвовать. –М.: «Белые альбы», 2001. –С.125.



бойлик кетидан қувмасдан, куч кўрсатишга интилмасдан, ҳаммининг урф-одатларга итоат этиб, бир-бирига ён босиб, мурсада яшашида эмасми?»¹ Ушбу вазифаларни тўла адо этган Чжоу давлати узоқ турди, уларга амал қилмаган Цин ҳукмронлиги эса таназулга учради. Мана нима учун халқни ўз ахлоқини яхшилаши учун панд-насихатларга, ўғитлар билан урф-одатларга ўргатиш даркор. «Ким панд-насихат олса, у осонгина хуш ахлоқли бўлади. Ахлоқли киши эса адолатга эргашади ва шу боис давлат муваффақиятли бошқарилади. Ким панд-насихат олмаса, у осонгина бадахлоқ бўлади. Бадахлоқ киши юқори лавозимга кўтарилса, халқ озор чекади».² Бадахлоқ кишиларга давлатни бошқариш ишларини ишониниш «туғилган чақалокларни дев олдига ташлаш демакдир».³

Кўриниб турибдики, Ли Гоу конфуцийликни, аждодлар анъаналарига мувофиқ келадиган ахлоқий тарбияни давлат бошқаришининг асоси деб қарайди. Шунинг учун у ушбу фазилатларга эга кишини юқори лавозимга кўтариш тарафдоридир. Умуман бу меъёр Шарқ халқларида кенг тарқалган ва кўлланилган, Ғарбда эса кишининг ишчанлиги, сиёсий сифатлари эътиборга олинган, ҳатто, ҳокимият ва ахлоқ алоҳида-алоҳида воқеликлар сифатида қаралган.

Ли Гоу подшоҳ (ҳукмдор) ва халқ ўртасидаги муносабатлар ҳақида ҳам фикр юритади. Халқнинг подшоҳ (ҳукмдор)га, давлатга муносабати подшоҳ (ҳукмдор) ва давлатнинг халққа муносабатига боғлиқдир. Зарарли хислатларга эга подшоҳ (ҳукмдор) ўз фуқароларидан хуш ахлоқ бўлишни талаб этиши ғайрихаётий; агар ҳукмдор конфуцийлик урф-одатларини ижро этмаса, уларни халқдан ҳам талаб этолмайди. Натижада юртда Осмон тартиблари бузилади: бемаврид ёмғир қуяди, қутилмаганда қуёш чиқади, иссиқ ёки совуқ бошланади, шамол туриб, ерда тошқин ва касалликлар тарқалади. Осмон-Ер-Одам ўртасидаги илоҳий яқинлик, уйғунлик-камолат бузилади, халқ бошига фалокатлар ёғилади. Оилалар ғамга ботиб, ҳовлиларда норозилик кучаяди, халқ кимга арз қилишини билмай қолади. Подшоҳ (ҳукмдор)-ота, амалдорлар-энага, халқ эса уларнинг фарзандларидир. Подшоҳ (ҳукмдор) ота каби амалдорлари (энагалари) орқали халқни, юртни идора этади. Агар подшоҳ (ҳукмдор) хуш ахлоқ ва адолатпеша бўлсаю амалдорлар бад ахлоқ, зўравон бўлса, халқ зулм остида қолади. Шунинг учун

¹ Искусство властвовать.—М.: «Белые альвы», 2001.—С.128.

² Уша китоб. —С.133-134.

³ Уша китоб. —С.134.



нафақат подшоҳ (хукмдор)нинг ўзи, шу билан бирга унинг амалдорлари ҳам хуш ахлоқ ва адолатпеша бўлиши вожибдир. Амалдорларига нисбатан ўрни келганида қаттиқ қўл, ўрни келганида раҳмдил бўлиш подшоҳ (хукмдор) измидадир. «Қанча катта бўлса-да, – деб маслаҳат беради мутафаккир подшоҳ (хукмдор)ларга, – атайин қилинмаган айбни кечиринг, бу раҳмдилликдир. Қанча кичик бўлса ҳам атайин қилинган айб учун жазоланг, бу қаттиққўлликдир... Амалдорларга ҳукм бера туриб, уларнинг амалларини қаттиқ назорат қилинг, ана шунда бошқариш ягона тартибда амалга оширилади».¹ Бирок, унутмаслик зарурки, подшоҳ (хукмдор)нинг ўзи қабул қилган қонунларига итоат қилиши шарт. Ўз қонунларини менсимаган подшоҳ (хукмдор)ни фуқаролари баттар менсимайди. Шунингдек, «тез-тез ўзгартириладиган қонунлар билан халқни юпатиш, амалдорларни тўғри ишлатиш қийин; бундай қонунларни умуман қабул қилмаган маъқул».²

Ли Гоу яшаган даврда халқнинг аҳволи, турмуш кечириши оғир бўлган, шу боис у, «халқ - ғофил ва жиноятларга мойил», деб ёзади. Шунинг учун у жиноятчиларга амнистия беришга, қамокни жарима билан алмаштиришга қарши чиқади. «Оилада қамчини сусайтирмаслик, давлатда жазони бекор қилмаслик, Осмон остида жазо отрядларининг юришларини бекор қилмаслик лозим»³, деган таклифлари олимни зўравонлик тарафдори қилиб кўрсатади. Олим халқ ҳаёти, турмуши учун амалдорлар бевосита маъсулдир, деган ғояни илгари суради. Агар ерлар ҳайдалган, буғдой экилган, кишилар шод меҳнат қилаётган, йиғим-терим ўз вақтида ўтказилаётган бўлса, ноадолат қамалганлар учрамаса, демак амалдорлар тақдирланишга лойик, мабодо барчаси тескари бўлса, халқ подшоҳ (хукмдор)га қарши чиқса, булар амалдорлар жинояткорона амалларининг натижасидир...

Ли Гоунинг бошқариш ҳақидаги қарашлари конфуцийлик анъаналарини шунчаки давом эттиришдан иборат эмас, у ўша пайтда Хитой империясида ўтказилаётган ислохотлар талаблари билан уйғунлашган.

¹ Искусство властвовать. –М.: "Белые альфы", 2001. –С.152.

² Ўша китоб. –С.147.

³ Ўша китоб. –С.155.

Хулоса

Одатда рисола учун хулосани ўқувчи «ёзиши» керак. Аммо муаллиф, бу табиий ҳол, илмий мактаблар, таълимотлар билан танишгач, уларни тафсив қилгач, ёритгач ниманидир ўқувчига айтолмаётганини, ўрганган мавзуга, муаммога ниманидир қўшиши зарурлигини сезади. Хулоса ана шу эҳтиёж натижасидир.

Уш, конфуцийликдан биз қандай хулоса чиқаришимиз мумкин?

Биринчидан, сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ҳуқуқий таълимотлар ичидаги бирорта қараш, мактаб жамият ва давлатни бошқариш, борлиқни такомиллаштириш, Осмон билан Ер ўртасида ва кишилараро муносабатларда камолатга эришиш – инсонни маънавий такомиллаштиришга, унинг тарихий-маданий тажрибаларга содиқлигига боғлиқлигини конфуцийлик каби изчиллик ва собирлик билан ҳимоя қилинмаган.

Иккинчидан, Конфуций таълимотини ундан кейинги авлодлар эътиқод, ҳатто дин даражасига кўтаришади. Аммо Устоз аниқ-равшан, фойдали фикрлашга, ижтимоий ҳаёт кун тартибига қўйган муаммоларни ҳал этишга, бу борада ақлу идрокни мавҳум, илоҳий тушунчалар ва категорияларга буркашга эмас, балки ён-атрофидаги кишилар дуч келаётган машаққатларни, реал масалаларни ҳал этишга мойил бўлган. Хитой халқининг конфуцийликни диний қараш даражасига кўтаргани унинг илоҳийлашишга интилгани эмас, балки аниқ-равшан, фойдали фикрлашга, Устознинг реал муаммоларни ҳал этишга интилишини қўллаб-қувватлаши ифодасидир.

Учинчидан, Шарқни Ғарбга, Ғарбни Шарққа қарши қўйиш ёки улар ўртасидаги фарқларни излаш одатларидан воз кечиш зарур. Инсоният маданиятларни, цивилизацияларни уйғунлаштириш, улардаги тараққиётга хизмат қилувчи фойдали, прогрессив муштаракликларни топишга интилмоқда. Ушбу ёндашишгина кишилик жамиятини чексиз инқирозлар гирдобига фарқ бўлишдан, умумпланетар ҳалокатдан сақлаб қолиши мумкин.

Тўртинчидан, конфуцийликда жамият ва давлат ҳали бир-бирдан фарқ қилувчи институтлар, воқелик сифатида қаралмайди. Гоҳо унда подшоҳ (хукмдор) халқ (авом)дан функционал ва субординационал фарқ қиладиган ижтимоий қатлам экани таъкидланади. Аммо, улар антогонистик институтлар, синфлар сифатида эмас, балки Осмон иродасини, талабларини Ерда қарор топтирувчи кучлар сифатида тилга олинади. Айнан Ердаги кучларнинг ўзаро муросада, консенсусда яшаши Осмон билан Ер ўртасидаги яқинликни, камолотни, демак, Ерда ҳаётнинг барқарор воқелик сифатида муаббадлигини таъминлайди. Жамият ва давлатни бир-



биридан фарқлаш, ҳатто уларни бир-бирига қарши қўйиш синфлар ҳақидаги назарияларнинг пайдо бўлиши оқибатида юзага келган.

Бешинчидан, инсон таракқиёт ва ўзгаришларнинг ҳам субъекти, ҳам объекти экани энди ҳаммага маълум. Бу фикр барча тузумлар, жамиятлар, давлатларга баб-баробар тааллуқлидир. Аммо айнан бугун, демократик принциплар умуминсоний қадриятларга айланаётган бир пайтда, инсоннинг ижтимоий ҳаётнинг, жамият ва давлатни бошқаришнинг субъекти ва объекти сифатида тўлақонли яшашни таъминлаш муаммога айланмоқда. Диний фанатизм, экстремизм, гегемонизм маълум бир ҳудудлар ва давлатларда инсоннинг яшаш ҳуқуқини ҳам хавф остида қолдирмоқда. Конфуцийликдаги ўзаро мурося, консенсус билан яшаш ҳақидаги қарашлар маданиятлараро ва цивилизациялараро мулоқотларда бош мақсад қилиб олинishi даркор. Худди ушбу қарашлар жамият ва давлатни бошқаришга, ушбу жараёнга кишиларни жалб қилиш ҳамда уларни ижтимоий ҳаётнинг фаол субъектларига айлантиришга ҳам тааллуқлидир. Тўғри, конфуцийликдаги жамият ва давлатни Осмон ўғли, алоҳида гуруҳ бошқаришга қодир деган фикр бугунги ҳаётимизга тўғри келмайди. Лекин бугун жамият ва давлатни бошқаришда юқори малакали, иқтидорли кадрларга, профессионал менежерларга эҳтиёж юқори эканини ҳам ҳеч ким инкор қилолмайди.

Олтинчидан, конфуцийликда жамият ва давлатни бошқариш инсон (подшоҳ, ҳукмдор, амалдор)нинг ўзини ўзи ахлоқий-маънавий тарбиялашига, такомиллаштиришига боғлиқ деган гуманистик гоя, ёндашув илғари сурилади. Ижтимоий-сиёсий институтларни эмас, айнан инсонни такомиллаштириш масаласи изланишлар марказига қўйилади. Шунинг учун ҳам Ли Гоу беҳуда «бошқариш – бу инсонийликдир» деб таъкидламайди. Ушбу ёндашув қанчалик муҳим ва олижаноб бўлмасин, у ижтимоий-сиёсий институтлар фаолиятини ҳам мудом такомиллаштириб боришни рад этолмайди. Аммо бугун юзага келаётган баъзи қарашлар шундаки, кишилар, жамият кўпроқ институционал ўзгаришларга маҳлиё бўлиб қолмоқда. Жамият ва давлатни бошқариш ишларида ибратли, эзгуликка йўғрилган, кишиларда инсоний фазилатларни, ахлоқий-ҳуқуқий нормаларни шакллантиришга, инсон маънавиятини юқори босқичга кўтаришга қаратилган янги модел борлиги бир мунча бўлса ҳам сезилмайди. Инсоният бугун ижтимоий-ҳуқуқий изланишларида ибрат оладиган, тақлид қиладиган ва эргашадиган Конфуций каби Устозларга, камилу оқил инсонларга муҳтож. Шу пайтгача инсоният етук тимсолларни тарихдан, ўтмишдан ахтариб келди, энди уларни ўзимиз етиштиришимиз, тарбиялашимиз ва ўзимиз ҳам шундай баркамол инсон бўлишга талпиниб яшашимиз лозим. Ҳа, умр қисқа, лекин у эзгу амаллар билан яшашга мудом етарлидир.

Адабиётлар рўйхати

1. Щуцкий Ю.К. Китайская классическая книга перемен. Ицзин. –М.: «Русское книж. изд-кое твор-во», 1993. – 382 с.
2. Радуль-Затуловский Я.Б. Конфуцианство и его распространение в Японии. –М. Л.: изд. АН СССР, 1947. – 450 с.
3. История древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй. –М.: «Вост. лит-ра» РАН, 2004. – 896 с.
4. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства. – М.: Восточная лит-ра, 1983. – 294 с.
5. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. –М.: «Наука», 1981. – 312 с.
6. Кычанов Е.И. Властители Азии. –М.: «Восточная лит-ра», 2004. – 631 с.
7. Бхагаван Шри Раджниш. Дао путь без пути . Т.1. –М.: 1994. –432 с.
8. Юрчук В.В. Конфуций. –Мн.: «Современное слово», 1998. – 384 с.
9. Мудрецы Поднебесной. –Симферополь, «Ренеме», 1998. – 384 с.
10. Лукьянов А.Е. Становление философии на Востоке. Древний Китай и Индия. –М.: «Инсан», 1992. – 208 с.
11. Искусство властвовать. –М.:”Белые альвы”, 2001. – 288 с.
12. Алимасов В. Конфуций// «Шарқ колдузи», 2005, 2-3-сон. - 175-178 б.
13. Алимасов В. Конфуций ва Шарқ давлатчилиги. //Ўзбекистонда миллий давлатчилик назариясининг тарихий-фалсафий ва ҳуқуқий асослари. –Т.: 2005. –40-44 б.
14. История китайской философии. –М.: “Прогресс”, 1989. – 552 с.
15. Одам ва олам (Ҳикматли сўз ва иборалар тўплами). –Т.: 2005. –48 б.

Мундарижа

Кириш.....	3
1-§. Конфуцийликнинг ижтимоий-тарихий ва назарий асослари.....	5
2-§. Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий қарашлари.....	12
3-§. Конфуцийнинг «идеал подшоҳ (ҳукмдор)» ҳақидаги қарашлари.....	21
4-§. Конфуцийликда адолат ғоялари.....	30
5-§. Лю Шао ва унинг иқтидорлар ҳақидаги қарашлари.....	35
6-§. Ли Гоу давлатни бошқариш ҳақида.....	46
Хулоса.....	52
Адабиётлар рўйхати.....	54

ВИКТОР АЛИМАСОВ

КОНФУЦИЙЛИК ВА ШАРҚ ДАВЛАТЧИЛИГИ

Фалсафий илмий-оммабоп нашр

Мусахҳиҳлар:
Н.Бекмуродов, А.Холмуродов

Компьютерда саҳифаловчи:
Ж.Алиқулов

*Ушбу қўлланма ЎзР ФА И.Мўминов номидаги
Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёт бўлимида тайёрланди*

Босишга рухсат этилди: 31.05.2006 й.

Буюртма – 22. Бичими – 84/108.

Шартли босма табағи – 3,5 б.т.

Адади – 500 нусха

Баҳоси келишилган нарҳда

*Фалсафа ва ҳуқуқ институти ризографида чоп этилди.
Манзил: 700170, Тошкент шаҳар, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.*